

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԷՊԸ

Մ. ԱՔԵՂԵԱՆՆԻ

Մորենացու հին պատմութեան ժողովրդական աղբիւրը յայտնի է: Դժուար է ընդունել, որ նա մինչև Արտաւազդ ժողովրդական երգերից, զրոյցներից ու վիպասանքից օգտուէր, իսկ այնուհետև բոլորովին անուշադիր թողնէր ժողովրդական աղբիւրը: Նա Տրդատից առաջ «զկնի մահուանն» խորովու մինչև ցթապաւորութիւնն Տրդատայ ի ժամանակս անիշխանութեան» պատմութեան համար աղբիւր դնում է Փերմեղիանոս եպիսկոպոսի գիրքը: «Պատմութիւն հալածանաց եկեղեցւոյ», որի համար աւելացնում է թէ հեղինակը շարայարել է վրան և թագաւորների գործերը (Բ. հե): Այդպիսի գիրք եղել է թէ չէ, այդ չէ մեզ հետաքրքրում. բայց ինչ որ խորենացին այդ գրքից օգտուած է դնում, որ հայոց պատմութեան է վերաբերում, մասամբ Ազաթանգեղոսի մէջ կայ կամ ամբողջապէս կամ համառօտ, բայց այնպէս որ ինքը խորենացին կարող էր ընդարձակել՝ հիմնուելով Ազաթանգեղոսի վրայ. մասամբ ևս այնպիսի պատմութիւններ են, որ Ազաթանգեղոսի մէջ չկան և չէին կարող լինել մի Եկեղեցւոյ Հալածանքի պատմութեան մէջ, թէկուզ վրան աւելացրած լինէին թագաւորների գործեր ևս: Այսպէս են, օրինակ, Արտաշրի արարքները Հայաստանում, Օտայի՝ խորովիղիստին պահելը, Աշոցան ազգից Տաճարի մասին, Տրդատի մի քանի քաջագործութիւնները, Մամիկոնեանց զրոյցը և այլն, — բոլորը այնպիսի պատմութիւններ, որ վիպական ընաւորութիւն ունին: Կարծում ենք, այդ ամենը ժողովրդական ծագում ունին, թէպէտ և պատմագիրը լսում է այդ մասին: Թէ դրանք խորենացու ստեղծածը չեն, վկայ է այն, որ Մամիկոնեանց ծագման մասին զրոյցը կայ և Սերէոսի պատմութեան մէջ:

Սեբեոսի երեք դարութիւնն ևս նոյն հեղինակի գործ պէտք է համարել. հակառակ պատճառարանութիւնները մեզ համոզիչ չեն թոււ: Բ. դարութեան մէջ, Մամիկոնեանց ծագման զրոյցը սկիզբն աղաւաղուած է, միջից դուրս ընկած լինելով հայ Արշա-

կունիների ցանկը մինչև Մեծն Սուրով¹⁾։ Պատմութիւնն այստեղ դրուած է ձինաց ղեսպանների բերանին, բայց շարունակութիւնն այնպէս է տարած, որ չի իմացում թէ որտեղ է վերջանում ղեսպանի, իսկապէս ճննաց գուսանների խօսքը, և ուր պատմագիրն իրենից է խօսում։ Կարելի չէ ընդունել, թէ ճննաց գուսանները իմանային Հայաստան փախած երկու եղբայրներից Հայոց սպարապետներ են ծագում։ «Ասեն գուսանքն և ի մերում աշխարհիս» խօսքից երևում է, որ հայոց մէջ ևս գուսաններն առնել են Մամիկոնեանց ծագման պատմութիւնը։ Եւ Սերէոսն իսկապէս այդ պատմութիւնն է արել, միայն մասամբ ճննաց ղեսպանների բերանին դրած։

Բացի սրանից՝ Սերէոսի պատմութեան Գ. Դպրութեան մէջ ևս կան ժողովրդական պատմութեանքներ, որոնց մասին, ինչպէս և Յովհան Մամիկոնեանի և միւսների մասին ներքեւում կը գրենք։

Պարսից պատերազմը։—Այսպէս կոչում ենք մեր հին վէպը, որովհետեւ դրա մէջ պատմութեան է եղել այն մեծ պատերազմը, որ դարեր շարունակ տուել են հայերը պարսից դէմ։ Դա եղել է մի ընդհանուր ազգային վէպ, որի մէջ իրենց տեղն են ունեցել հայ թագաւորները և երկրի զանազան իշխաններ, բայց գլխաւորապէս Տարծնի և Սասնու տէր Մամիկոնեանը, որոնք սպարապետ և արքաորդիների դայեակ են եղել։ Նրանց մատը խառն է գրեթէ ամեն բանի մէջ, և վէպի պատմութիւնները մեծ մասամբ նրանց պարծանքի համար են յայտնուած, այնպէս որ վէպը դառնում է և Մամիկոնեանց վէպ։

«Պարսից պատերազմը», ինչպէս մեր «Սասնու ծռերը», կապուած է մի նոր ցեղի ծագման հետ մի կողմից Հայոց Մամիկոնեան սպարապետութեան, միւս կողմից Պարսից Սասանեան հարստութեան։ Հայ Արշակունեանց և Սասանեանց մէջ սկսւում է մի մեծ կռիւ, որ տևում է մի քանի սերունդներ՝ Սուրով, Տըրդատ, Սուրով, Տիրան, Արշակ, Պապ, Վարադգատ և Արշակ,—և վերջանում է Հայոց թագաւորութեան երկսի բաժանուելով, իսկապէս ընկնելով։ Ժողովուրդն ուրեմն իւր տէրութեան անկումն ըմբռնել է իբրև հետևանք դարաւոր կռուի Պարսից դէմ։ Կռուի ոգին եղել են սպարապետները, որոնց մի քանի սերունդներ երևան են գալիս սկսած Մամիկոնեանց ծագումից,—Մամիկ-Կոնակ, Արտաւազդ, Վաչէ, (Արտաւազդ և) Վասակ, Մուշեղ և Մա-

¹⁾ Սր. Մալխասեան, Սերէոսի պատմութիւն և Մ. Սորենացի. եր. 102.

նուէլ: Այս կողմից վէպը վերջանում է Մամիկոնեանց յաղթանակով և փառքով:

Տեսնենք այդ վէպի սերունդները կամ, մեր այժմեան վէպի բառով, «ճիւղերն» առանձին առանձին, որով և մօտաւորապէս կը վերականգնուի վէպի ընդհանուր բովանդակութիւնը:

1. Յոսրով. Մամիկ-Կոնակ, Երկու եղբայրներ չինական նշաւաւոր տոհմից, Թագաւորի երկրորդի որդիք, Մամիկ և Կոնակ, գժտուելով ապստամբում են ձենաց Թագաւորից, որ իրենց համամայր եղբայրն է, բայց յաղթուելով՝ ապաստանում են Պարթեաց Վաղարշի որդի Արտաւան Թագաւորի մօտ, որ Հայոց Վաղարշի որդի Յոսրով Թագաւորի ազգականն (եղբայրն) է: Արտաւանը, որպէս զի իւր և ձենաց Թագաւորի մէջ խաղաղութիւնը չվրդովուի և միանգամայն իւր երդումը պահած լինի, նրանց իրենց աղխով ուղարկում է Յոսրովի մօտ Հայաստան¹⁾:

1) Սերէոս եր. 12 հտ. Պորենացի Բ. Յա. Երկու պատմագիրները շատ նման, երբեմն և նոյն բառերով են պատմում. բայց կան և խոշոր տարբերութիւններ: Յիշենք միայն, որ ըստ Պորենացու Մամիկոնեանց նախնին մի հոգի է՝ Մամգուն, ձեռագիրների մէջ նաև Մամգոն, Մամկոն, իսկ Սերէոսի մէջ երկու եղբայր՝ Մամիկ եւ Կոնակ, որոնք պարզ կերպով նուազական են Մամ եւ Կոն անունների: Իսկ զոյգ անունների իբրև մի անձի անուն ընդունուելը, ինչպէս Մամ-Կոն Պորենացու մէջ, յատուկ է ժողովրդական վէպին, որ օրինակ գտնում ենք և մեր նոր վէպի մէջ: Պէտք է կարծել, որ Պորենացու պատմութեան մէջ նենց Մամ-Կոն մի անուն է համարուած եղել: Յիշենք երկու պատմագրի և այս էական յարաբերութիւնը, Պորենացու մէջ Մամկոն ապաստանում է ոչ թէ Արտաւանի մօտ, այլ նրա յաջորդ Արտաշրի մօտ, որ իսկոյն մեռնում է, և յաջորդը՝ Շապուհ ուղարկում է նրան Հայաստան ճիշտ այն ժամանակ, երբ Տրդատ գալիս է Թագաւորելու Հայոց: Տրդատն ընդունում է Մամկոնին, և երբ ինքը հիւսիսական ազգերի դէմ կռւում է, Մամկոն սպանում է Ողական ամբոցի տէր Սղուկ Սլկունուն և Տրդատի հրովարտակով տէր և նախարար դառնում Սլկունեաց փոխանակ՝ իշխելով նրանց կալուածներին (Բ. 2դ): Այս իսկ վիպական միջոցովը դժբախտարար միայն Պորենացու մէջ ունենք: Մեզ թւում է թէ ժողովրդական պատմութեան մէջ ասուել է և Յոսրովի օրով, որ նոյնպէս հիւսիսական ազգերի դէմ կռւել է ունեցել: Այս կարծիքի հիմն այն է, որ Սերէոսը Սպարապետութեան ազգի ծագումը դնում է Մամիկ-Կոնակից, և Յոսրովի օրով սպարապետ դնում է Կոնակ, իսկապէս Կոնակ: Կնշանակէ երկու եղբայրը մի նշանաւոր գործ պիտի կատարէին, որ Կոնակն արժանանար սպարապետութեան: Մենք վերևում մեր կարծած ձևով գրինք:

Խոսքովը (Տրդատ) պատերազմում է հիւսիսական աղզերի դէմ: Այդ ժամանակ նրանից ապստամբում են Տարօնի Ողական ամրոցի տէր Սիկունեանց Սղուկ նահապետը և Սիմ լեռան ընակիչները: Թագաւորը խոստանում է նրան տալ Սիկունեաց իշխանութիւնը, ով իւր մօտ կըրերէ Սիկունեաց նահապետին: Մամիկոն լեռնապետը սպանում են Սղուկին, և Տրդատ նրանց է տալիս Սիկունեաց կալուածները և նախարար կարգում նրանց (Պոր. Բ. Յդ., տես մեր նախորդ ծանօթութիւնը):

Այսպէս երկու եղբայրները հաստատում են Տարօնում և Սիմ լեռան վրայ. նրանց ամրոցն է Ողական: Նրանց սերունդը, Մամիկոնեանք, ինչպէս զրում է Սեբէոս, գլուխում են մեծ ազգ, այն է հայոց սպարապետներ: Առաջին սպարապետն է Կոնակ, «սպարապետ Մեծին Պորսովում», 1) որի համար ասում են թէ 100 տարի է ապրել և թէ մեռնելիս ունեցել է զգնքս և զաշս և զլսելիս և զգաւրութիւն մանկութեանն:—Իսկ մի ժողովրդական զրոյց, որ յիշեցնում է Սիմ լեռան Ծովասար գաղաթի վրայ հովաւութիւն անող Մարգարի զրոյցը (Գրոց և Բրոց եր. 38):

Վէպը Հայոց սպարապետութեան ծագումը պատմելուց յետոյ՝ անցնում է սպարապետների վարած «Պարսից պատերազմի» ծագման պատճառին, այն է՝ Վաղարշի որդի Արտաւանը գիշերը անկողնում աստղերին նայելով, ինչպէս մեր նոր վէպի մէջ Ձէ-

1) Սեբէոսի մէջ (եր. 13 հտ.) դրած է. «Մինչ արքայ Պորսովի Միջագետս էր, Կարոս կայսր գումարէ ամբոխ զաւրաց բազմաց, և դիմէ ի վերայ արքային Պորսովայ. անտի աճապարեալ ընդդէմ նորա ելանէ Կոռնակ սպարապետ սեծին Խոսրովու հաւալն Տրդատայ... Մեռանի Կարոս ի պատերազմին հանդերձ միով որդեով իւրով Կարիանոսիւ: Պորենացին (Բ. հթ) Սեբէոսից տարբեր է զնում. Կարոս և որդին Կոռնոս սպանում են Արտաշի դէմ կռուի մէջ... սպանաւ Կարոս ի Յոլինոֆի: Նոյնպէս և Կոռնոս, որ ի վերայ Կոռնակայ չոգաւ յանապատ, ընդ որում և Տրդատ: Այս Կոռնակ զօրավարի դոյութիւնը կասկածելի է համարում և թերեւս սխալ ընթերցումներից ծագած (Տաշեան, Ագաթ. եր. 123): Բայց մի անգամ որ ստեղծուել է Կոռնակ զօրավար պարսից, ինչպէս Պորենացու մէջ է, և մենք Սեբէոսի մէջ գտնում ենք այդ Կոռնակին դարձրած Հայոց Պորսով Թագաւորի զօրավար, պատճառն այն է միայն, որ Սեբէոսին վէպից ծանօթ է եղել, որ սպարապետները ծագում են Մամիկոնականից և որ առաջին սպարապետն եղել է՝ Կոնակ: Ուստի և ինչ որ Պորենացին պարսիկ զօրավարի համար է պատմում, Սեբէոսը Հայոց զօրավարի համար է զնում, աւելացնելով և նրա ծերութեան մասին եղած զրոյցը, և անունը պահելով Կոռնակ փոխանակ Կոնակի:

նով Յովանը, իմանում է, որ ով ապստամբի իւր տիրոջից՝ կը թազաւորի, Արտադուխտը, Սասանեան Արտաշէի սիրելին, որ իրրեւ նաժիշտ նոյն ննջարանում էր պառկում, լսելով թազաւորի այդ խօսքը՝ իմացնում է Արտաշէին, որ ապստամբում է Արտաւանից, կոռելով յաղթում, սպանում է նրան, և տեղը թազաւորում ինքը՝ Սասանեան հարստութեան հիմնադիրը (Յունարէն Ազաթ. սկիզբը):

Հայոց Սոսրովը իւր աղգականին, եղբօրը, օգնել է ուզում, բայց չի կարողանում. և ապա երբ Արտաւանը սպանւում է, սկսում է իւր վրէժխնդրութեան տասնամեայ կռիւները, որ պատմում է Ազաթանգեղոսը, անշուշտ իւր Կոնակ զօրավարի ձեռով: Պարսից թազաւորը նեղն է ընկնում և կոռի մէջ չկարողանալով բան անել հայերին, խորհրդի է կանչում իւր մեծամեծներին. Անակը դալիս է Հայաստան, դաւաճանութեամբ սպանում է Սոսրովին, բայց ինքն էլ իւր բոլոր ընտանիքով սպանւում է:

Այստեղ վերջանում է, ինչպէս կարծում ենք, վէպի առաջին ճիւղը, որ մի հետաքրքիր վիպական պատմութեամբ է իւր ամբողջութեամբ:

2. Տրդատ, Արտաւազդ—Պարսից թազաւորն որ լսում է Սոսրովի մահը, զուարճանայր, զուարթանայր, ասն մեծ ուրախութեան առնէր զօրն զայն. և բազում ուխտ և տարուշանացն առնէր: Նա զօրք է ժողովում, դալիս Հայաստան, տիրում, գերում: Կոտորում է հայոց թազաւորական տունը: Սոսրովի որդիներից Տրդատին, «մանկիկ մի փոքրիկ», Յունաստան է փախցնում Արտաւազդ Մամիկոնեան (Որդի Կոնակայ), իսկ Օտայ Ամատունին Սոսրովի դստին պահում է Անի ամբոցում: Արտաշէին Արտաւազդի ցեղը կոտորում է. Արտաւազդի քոյրերից մէկին միայն աղատում է Տաճատ Աշոցան ազգից, որ և պահւում է նրա հետ (Ազաթանգեղոս. Գ. Խորենացի. Բ. ՀՁ. ՀԸ.):

Արտաւազդը ¹⁾ դայիակ լինելով մեծացնում է մանուկ Տըր-

¹⁾ Ազաթանգեղոսի մէջ, ուր գլխաւոր ուշադրութիւնը դարձրած է թազաւորի և Ս. Գրիգորի վրայ, Տրդատին Յունաստան փախցնողի համար անորոշ եռմն է դրած: Խորենացին որոշ Արտաւազդ Մանգալունի է դնում, որ և յետոյ սպարապետ է դառնում (Բ. 2Բ. 2Ե. Գ. 2.): Ազաթանգեղոսի մէջ ևս (ՃԻԳ) Տրդատի օրով յիշում է Արտաւազդ սպարապետ ամենայն զօրացն Հայոց, և իշխանն «Մպարապետութեան զօրացն Հայոց աշխարհին», «սպարապետն մեծ» (ՃԺԲ. ՃՈԶ): Վերջին կոչումները պաշտօնի անունով են դրած, բայց ինչպէս նոյն տեղում «իշխանն թազակապ՝ իշխանութեան ասպետութեան», «թազադիր ասպետն» տեսելով Բագրատունիք են հասկացւում, նոյնպէս և սպարապե-

դատին, որը յաղթանդամ հսկայ դառնալով ծառայում է Լիկիա-
նէսի մօտ ու շատ քաջագործութիւններ է անում (Ագաթ. ԺԹ.
Ոորեն. Բ. ՀԹ.): Վերջը մենամարտելով Գոթաց թագաւորի հետ՝
գալիս է թագաւորում Հայաստանում, կուռն պարսից դէմ. և
Եխնդէր զքէս վրիժուց իւրոց հայրենեացն» (Ագաթ. Դ. ԺԱ.
Ոորենացի Բ. ԶԲ. ԶԷ.):

Վէպի շարունակութիւնն այնուհետև դժբախտաբար միայն
Ոորենացուց գիտենք, որովհետև Ագաթանգեղոսն այլ ևս ուշա-
դուրսին չի դարձնում Տրդատի աշխարհական կեանքի վրայ և
պատմում է գլխաւորապէս քրիստոնէութեան քարոզութիւնը
Հայաստանում: Բայց և այնպէս կարող ենք ասել, որ վէպի մէջ
պատմութեան է եղել թէ Տրդատի բազմաթիւ քաջագործութիւննե-
րից յետոյ՝ խաղաղութիւն է եղել, որ և յիշում է Բիւզանդ. (Գ.
17): Վիպական է և Տրդատի կռիւը հիւսիսական ազգերի դէմ,
Թերևս և նրա մոլուսնութիւնն ու սիրահարութիւնը Հոփսիմէի
վրայ՝ ըստ Ագաթանգեղոսի, և Տրդատի մահը իւր իշխանների
ձեռով:

3. ՍՈՍՐՈՎ, Վաչէ:—Թագաւորում է Տրդատի որդի Սոսրով,
սպարապետ է Արտաւազդի որդի Վաչէ, որ յաղթում է հիւսիսա-
յին ազգերին Տրու. Գլուխ լեռան վրայ և Օշական բերդի մօտ:
Թագաւորը վարձատրում է իւր քաջերին: Սաղաղութիւնն երկաթ
չի տևում, որովհետև յանկարծ յարձակում են պարսիկները: Վա-
չէն զբաղուած է Սոսրովակերտի անտառը տնկելով. թագաւորը
պարսից դէմ ուղարկում է Բզնունի Դատաբային, որ դաւաճա-
նում է անցնելով պարսից կողմը: Ապա գալիս է ծերունի Վաչէն,

տուփեան, սպարապետ ասելով՝ Մամիկոնեանք: Բիւզանդի մէջ՝
յայտնի կերպով սպարապետութեան իշխանութիւնը ժառանգա-
կան է և Մամիկոնեանք են սպարապետ: Այստեղ (Գ. Դ.), Տրդա-
տի որդի Սոսրովի օրով յիշում է Վաղէ որդի Արտաւազդայ,
նահապետ Մամիկոնեան տոհմին, յազդէ սպարապետութեան Հա-
յոց»։ Վաչէ որդի Արտաւազդայ ի Մամիկոնեան տոհմէն, զօրա-
վար ամենայն Հայոց Մեծացոյ: Այս Վաչէն Սոսրովի ժամանակ
արդէն ծերունի է (Գ. Ը.): Անշուշտ այս Վաչէն հայր Արտաւազ-
դը նոյն է Ագաթանգեղոսի Արտաւազդ սպարապետի հետ, ինչ-
պէս և Ոորենացու Արտաւազդ սպարապետի հետ: Բայց ինչպէս է
Ոորենացու մէջ Արտաւազդը Մանդակունի և ոչ Մամիկոնեան, այդ-
անհասկանալի է. Թերևս մի պատժութեան մէջ Մանդակունի է յի-
շուած եղել, եթէ չուզենք ասել, ինչպէս ուրիշները, թէ Ոորե-
նացին Մամիկոնեանը Մանդակունի է շինել Մամիկոնեանց նաե-
մացնելու համար: Զպէտք է մոռանալ և այն, որ ըստ Ոորենա-
ցու Արտաւազդ Մանդակունին գործում է այն ժամանակ, երբ
դեռ Մամիկոնեանց նախնին Հայաստան չէր եկել:

յաղթում պարսիկներին, պատժում Բզնունեաց իշխանին: Բայց պարսիկների օգնութեամբ ապստամբում է Աղճնեաց Բակուր բղեշխը. հայ զորքերը պատժում են նրան: Նորից յարձակւում են պարսիկները և պատերազմի մէջ ընկնում է ծերունի Վաչէն. զօրավարութեան գործը յանձնւում է Մամիկոնեան տան փեսաներին՝ Արշաւիր Կամսարականին և Անդովկ Սիւնուն, որոնք և պիտի կրթեն ապագայ սպարապետ մանուկ Արտաւազդին: Իւր մահով մեռնում է Խոսրով և թագաւորում որդին Տիրան (Բիւզանդ Դ. 7. 8. 9. 11.):

Այս ճիւղի մէջ հայերն արդէն իրենց երկրի պաշտպանութեան համար են մտածում. ներս է մտնում հայի իշխանների ապստամբութիւն ու դաւաճանութիւն. բայց Մամիկոնեանք քաջ կուում են և թագաւորի հաւատարիմ ծառաներ են:

4. Տիրան եւ Արեակ, (Արտաւազդ եւ Վասակ).—Այս ճիւղը մի սիրուն պատմութեամբ է Մամիկոնեանց և յատկապէս Վասակին բարձրացնելու համար: Ամբողջը կազմուած է մի շարք նոյն շրջանին պատկանող, իրենց մէջ փոքրիկ ամբողջութիւններ կազմող վէպերից, ինչպէս են հայր Մարդպետի, Տիրանի կուրացման, Գնէլի սպանման և այլն և այլն, մասին պատմութեաները, որոնք միանում և մի մեծ ամբողջութիւն են առաջ բերում: Մենք միայն համառօտ բովանդակութիւնը կակնարկենք:

Հայր Մարդպետը, յայտնի չէ թէ ինչո՞ւ կոտորել էր տալիս շատ նախարարների, մանաւանդ Ռշտունեաց Արծրունեաց տոհմիւրը: Մեհենդակ Ռշտունու Տաճատ որդուն և Վաչէ Արծրունու Շաւասպ որդուն, երկուսն ևս ստնդեայ երեխայք, բերում են թագաւորի առաջ, որ հրամայում է նրանց սպանել: Բայց Տիրանի որդի Արշակի դայեակները, Արտաւազդ և Վասակ,—վերջինս չի իմացնում ո՞ւմ որդին է,—«որք էին զօրավարք ամենայն զօրացն Հայոց», վրայ հասնելով՝ ուժով ազատում են այդ երեխաներին, և թողնելով իրենց սան Արշակին, աւնում գնում են իրենց աշխարհ՝ Տայոց ամուրները, ուր և մեծացնելով նրանց պատկում են իրենց աղջիկների հետ: «Եւ նստան անդ ամս բազումս, և թողին զայլ տունն իւրեանց», այսինքն Տարօն, «և ոչ խառնէին նոքա ի խորհուրդս Հայոց մինչև ի բազում ամս» (Բիւզ. Գ. 18):

Այսպէս մի բարի գործի համար երկպառակութիւն է ընկնում թագաւորի և իւր զօրավարների մէջ: Տիրանն իւր պատիժը ստանում է. Շապուհ Վարազդ մի ձիու պատճառով կուրացնում է Հայոց թագաւորին, որովհետեւ զօրավարքն չէին անդ, այլ սարսուռեալ էին: Բայց Մամիկոնեանց տեղ գործում են նրանց

փեսաները, Անդոկ Միւնին և Արշաւիր Կամսարական Յունաց կայսրին օգնութեան են բերում. պարսիկները յաղթւում են. Վարադ Շապուհը պատժւում է, Տիրանն ազատւում և թագաւորւում է Արշակը, որի առաջին գործը լինում է հաշտուել Մամիկոնեանց հետ: Վարդանը Մամիկոնեանց նահապետ է կարգւում. նրա եղբայր Վասակը՝ ապարապետ, իսկ կրտսեր եղբայր Վահանը՝ նոյնպէս «ի պէտս զօրաց»: Կարգաւորւում են և ուրիշ նախարարներ և կաթողիկոս է ընտրւում Ներսէս: Իւր պատիժը ստանում է և Հայր Մարգապետը, որին սպանում է Շաւասպ Արծրունի (Բիւդ. Գ. 20. 21. Դ. 1—3. 14.):

Այնուհետև գալիս է Յունաց կայսեր մօտ ղեկավարներ ուղարկելը և Յունաց հետ կռիւը, Արշակաւանի պատմութիւնը, Գնէլի և Կամսարականների սպանումը, որոնք նոյն շրջանին պատկանող անկախ պատմածքներ ևս կարող են եղած լինել (Դ. 5. 11—13. 15. 19):

Անպայման բուն վէպի մասերն են կազմում Արշակի և Շապուհի յարաբերութիւնները, իրենց ընդդէմ դրած մանրամասնութիւններով, և վերջապէս երեսուն չորս տարուայ պատերազմը, որի հետեւանքը լինում է Արշակի և Վասակի եղբրական վախճանը և Հայոց երկրի անկումը. (Դ. 16—18. 20—43. 45—55. 58. 59. 6. 7.):

5. Պապ և Վարադգոս, Մուշեղ:—Հայոց թագաւորութեան ժառանգը, Պապ, որ Յունաց մօտ է, Վասակի որդի, Մուշեղի ջանքով գալիս է իւր հօր երկրին թագաւորելու Յունաց օգնութեամբ: Երկու յոյն զօրավար նրա հետ են՝ 600 ըիւր, որ է վեց միլիոն զօրքով: Մուշեղ սպարապետն ևս ժողովում է Հայոց զօրքը և ինքը մենակ սպանում պարսից երկու զօրավարներին, Զիկ և Կարէն, իրենց զօրքերով և մինչև ի բուն ի սահմանս ի Գանձակ Ատրպատականի զերկիրն յիւր վտարեալ ունէր: Շապուհ թագաւորն անձամբ գալիս է Հայոց վրայ և բանակ դնում ի Թաւրէզն: Մուշեղն ընկնում է նրա բանակի վրայ և կոտորում: Շապուհ միաձի փախչում է իւր բանակն ու գանձերը և կանանց թողնելով Մուշեղի ձեռին, որ մեծ ազնւութեամբ է վարւում զերեալ կանանց հետ: Մուշեղին ամբաստանում են Հայոց թագաւորի մօտ թէ արձակեց թշնամի թագաւորի կանանց: Պապի սրտի մէջ կասկած է ընկնում դէպի Մուշեղը:

Կրկին անգամ կռուի է գալիս Շապուհ արքան, Պապը չի ուղղում, որ Մուշեղը կռիւ մօռնէ, «զի բարեկամ Մուշեղն թագաւորին պարսից» և այժմ էլ «ի պարսիկս խօսի», որովհետև կռուի նախընթաց վիշերը Մեհրուժանից, պարսից բանակից պատգամա-

ւորներ էին եկել Մուշեղին: Բայց միջնորդում է ս. Ներսէսը, և Մուշեղը երդուելով՝ գնում է կռիւ, յաղթում պարսիկներին, միայն Աղուանից Ուտնայր թագաւորին, թէպէտ և կարող էր սպանել, չի սպանում, այլ արձակում է: Դարձեալ ամբաստանում են Մուշեղին թէ թշնամի թագաւորին արձակում է և թէ Հայոց թագաւորին սպանել է ուղղում: Մուշեղն արդարանում է:

Նորից յարձակում է Շապուհը. բայց Մուշեղն և յոյները դարձեալ յաղթում են և պատերազմը դադարում է (Ե. 1—2. 4. 5):

Այնուհետև դալիս է ապստամբ իշխանների պատիժը, որոնք Արշակի ժամանակ պարսից կողմէ էին անցել: Ամենից առաջ պատժւում է յոյն իսկ կռիւների ընթացքում, Հայր Մարդակտը, որ Փառանձեմ թագուհուն անպատուել էր. տեղը նշանակւում է Դրակ անունով մէկը, որ Հայոց թագաւորին դաւաճանել է ուղղում, բայց բռնւում, յոյնպէս պատժւում է. (Ե. 3. 6.) Ապա կարգով պատժւում են և միւս ապստամբները, որոնց թւում և Աղձնեաց բղէշխը, որ իշխանների մէջ ամենից առաջ ապստամբողն է եղել: Եւ այսպէս Մուշեղը փառաւորուած՝ վարում է իւր սպարապետութիւնը (Ե. 8—20):

Սակայն երկար չէ քաշում Մուշեղի փառքը. Պապ թագաւորը դաւաճանութեամբ սպանւում է յոյներից. իշխանները ոչինչ չեն անում. թագաւորում է Վարազդատ, որ «մանուկ բանսերթուկ» է: Բառ Մահառունին, Վարազդատի դայեակը, ամբաստանում է Մուշեղին նրա չղործած հին մեղքով, և դաւաճանութեամբ ընթրիքի ժամանակ սպանել տալիս Մուշեղին և ինքն առնում սպարապետութիւնը (Ե. 32—36): Այսպէս Հայր հատուցումն է լինում Մուշեղին «ի վերայ բազում վաստակոց»:

6. Մանուկ. Արեւել:—Մանուէլն իւր եղբոր հետ աղատւում է պարսից դերութիւնից. Բատից խլում է սպարապետութիւնը. կռուով հալածում Վարազդատին, սպանում է Բաաին՝ իւր «եղբոր» վրէժն առնելով: Սկզբում բարեկամանում է Պարսից հետ, բայց յետոյ Մհերուծանի քառութեամբ կոտորում է պարսիկ Սուրէնի զօրքերին, որով և կռիւ է սկսւում Հայոց և Պարսից մէջ: Երեք անգամ յարձակւում են պարսիկները, բայց միշտ յաղթւում են և սպանւում է վերջապէս դաւաճան Մհերուծանը: Եւ վերջ է դրւում պարսից պատերազմին: Մանուէլը՝ թագաւորեցնելով Պապի որդի Արշակին, եօթ տարի փառքով իշխում է և խաղաղութեամբ մեռնում: Նրա մահից յետոյ սակայն Հայոց թագաւորութիւնը հաստատ չի մնում և ընկնում է (Ե. 37—43):

Վեպի միութիւնը:—Արդեօք այս բոլորը, որ մենք համառօտ բերինք, կարող է մի վէպ համարուել: Կարծում ենք: Սյս ամենը

կազմում է մի մեծ ամբողջութիւն, թէպէտ և ոչ գեղարուեստական: Մի ընդհանուր գործողութեան կապ, մի բարոյական դրութիւն տեսնել այս ամբողջի մէջ՝ իբրև միութեան կենտրոն, հարկէ կարելի չէ: Բայց և այնպէս՝ դա մի վէպ է և ունի իւր միութեան կենտրոնը այն ձևով, ինչ ձևով որ Ֆիրդուսու Շահնամէն ունի: Այստեղ միութիւնը կազմում է Իրանի և Թուրանի կռիւը, որ իրար հետ կապում է բազմաթիւ իրար յաջորդող սերունդների մասին պատմուած տարբեր վէպեր. իսկ մեր այս մեծ վէպի միութիւնն է Հայոց և Պարսից պատերազմը: «Ոչ թողից զքեզ և ոչ որդւոց քոց զվրէժ նախնեաց իմոց և զմահն Արտաշայ արքայի», Արշակ Թագաւորի այս խօսքը առաջնորդ է սկզբում Հայոց համար կռուի մէջ և կարելի է ասել մնում է նաև մինչև վերջը: Բայց շուտով դրութիւնը փոխւում է. պարսիկները ուզում են հայերին հնազանդեցնել իրենց, և հայերը կռւում են աւելի իրենց անկախութեան համար: Այս է ընդհանուր կապը կամ ընդհանուր դրութիւնը, որի մէջ կատարւում են սերունդների յաջորդութեամբ բազմաթիւ վէպեր:

Ինչ ընդհանուր միութիւն կարելի է տեսնել, օրինակ, մեր Սասնու ձուերի՝ չորս սերունդների մէջ: Միութեան տեսակէտից մեր հին վէպը նոյն իսկ աւելի բարձր է նորից, քանի որ նորի մէջ չկայ մինչև անգամ այն ընդհանուր դրութիւնը, ընդհանուր շահն ու խնդիրը, պարսից և հայոց դարաւոր ձգտումներն իրար վերաբերմամբ, որ կայ հին վէպի մէջ: Սասնասարի և իւր եղբօր, Առիւծաձև Մհերի, Դաւթի և փոքր Մհերի վէպերն իրարուց անջատ բաներ են և կապուած են գրեթէ միայն հօր և որդու կապով: Այդ ճիւղերից իւրաքանչիւրը նոյն իսկ մի քանի անկախ վէպերից ու զրոյցներից են կազմուած, բայց և այնպէս միասին մի վէպ են, որովհետև մի մարդու գլխի եկած բաներ են. և բոլոր սերունդների ճիւղերն ևս միասին մի ընդհանուր վէպ են, որովհետև հերոսները հայր ու որդի են: Մեր «Սասնու ձուերի» կենդանի օրինակը բացատրում է մեզ մեր հին վէպի ընդհանուր յատկութիւնը. այն է Մամ-կոնից մինչև Մանուէլ պատմուածնեւրը նոյնպէս մի վէպ են կազմել և աւելի ևս հեշտութեամբ, քանի որ մի ընդհանուր դրութիւն գոնէ եղել է, որով յօրինուել է մի շղթայ, որի օղակները թէպէտ և մէկը միւսից անկախ՝ բայց և իրար հետ կապուած են եղել:

Այդ շղթայի ամեն մի օղակը, սակայն, որ մի անկախ վէպ կամ զրոյց է, ունեցել է հին վէպի մէջ, և ունի նոր վէպի մէջ, իւրաքանչիւրն իւր բարոյական դրութիւնը, որից ծագում է գործողութիւնը, որև սակաւ անգամ ազդում է նաև յաջորդ վէպի

էջ, ուստի և երբեմն այս կամ այն մասի մէջ անկախ զրոյցները համեմատաբար աւելի սերտ են կապուում իրար հետ: Վերլուծել հին և նոր վէպի ամեն մի օղակը և ցոյց տալ թէ ինչ բարոյական դրութիւն է կազմում գործողութեան հիմունքը, այդ մեզ շատ հետուն կտանէր: Միայն նկատենք, որ մի քանի անկախ մասերի մէջ միութիւն չի երևում, կամ այն պատճառով, որ պատմադիրների մէջ չի պահուած, կամ որ ժողովրդականի մէջ ևս չի եղած, ինչպէս նոյնը տեսնում ենք մեր նոր վէպի մէջ: Դարձեալ՝ մեր հին վէպի, ինչպէս և նորի մէջ, կան բազմաթիւ կրկնիքներ պատմութեան, կամ ինչպէս ֆրանսիացիք ասում են՝ double emploi, այսինքն միևնոյն դէպքը, փոքր ինչ փոփոխուած ձևով, պատմւում է մի քանի գործող անձերի վրայ, կամ թէ միևնոյն դիպումը փոխանակ մի անգամ պատմել պրծնելով՝ կրկնուած ձևով փոքր տարբերութիւններով մի քանի անգամ պատմւում է նոյն իսկ մի հերոսի համար: Ժողովրդական վէպ էական յատկութիւններից մէկն է այս, որ գտնուած ենք մեր հին վէպի մէջ: Այսպիսի կրկին պատմուածքներ են անպայման հիւսիսական ազգերի արշաւանքները խոսքով կոտակի, սրա հօր՝ Տրդատի, սրա հօր Մեծն խոսքովի օրով, և եթէ աւելի բարձր դնանք ըստ խորենացու, Մեծն խոսքովի հօր Վաղարշի օրով ևս, որ թո՛ւն է վիպական Արտաշէսի, որի օրով դարձեալ արշաւում են հիւսիսային ազգերը: Այսպիսի կրկին պատմուածքներ են և պարսիկների բազմաթիւ յարձակումները միևնոյն թագաւորի կամ զօրավարի օրով, ինչպէս Վասակի ու Մուշեղի: Խորենացին, օրինակ, մի յիշաւի ճակատամարտով վերջացնում է պարսից դէմ կռիւը Պապի ժամանակ, իսկ Բիւզանդը, որ հաւատարիմ է մնում ժողովրդական պատմութեան, երեք անգամ Շապուհին յարձակուել է տալիս Հայոց վրայ: Հին վէպի կրկին պատմութեաններից յիշենք և Աղծնեաց բղետի ապստամբութիւնը և պատժուելը, մէկ խոսքովի օրով, երբ Բակուր բղետի որդիներից մէկն ազատուում է. մէկ էլ Արշակ թագաւորի օրով, երբ ամենից առաջ Աղծնեաց բղետին է անցնում Շապուհի կողմը, և ևս պարսից անգիր ի Հայոց կուտ, որ Զորայն կոչեն, դրունս դնէին և զատուցին զիւրեանց աշխարհն ի Հայոց: Պապի ժամանակ Մուշեղը բոլոր ապստամբ իշխանների հետ, ինչպէս վերևում գրեցինք, պատժում է և Աղծնեաց իշխաններին. «Ձերազալ արարեալ զդեռաշխն Աղծնեաց, աւանդին կոտորեցին զկանայս և զորդիս նոցա ի գերութիւն վարեցին»:

Հին վէպի մասին այսքանով բաւականանում ենք, որովհետեւ մեր նպատակը չէ առանձին ուսումնասիրութիւն անել այդ մաս-

սին, այլ միայն շայ ժողովրդական վեպի տեսութիւնն ամբողջացնելու համար՝ ցոյց տալ, որ մենք բացի Սորենացու մէջ յիշուած առասպելներէից և վիպասանքից, ունեցել ենք և բուն պատմական վէպ, կամ աւելի ճիշտ՝ վէպեր:

Ը.

Հին Վեպի ՄըԱՑՈՐԴՆԵՐ

Վեպի յարասելութիւնը.—Ժողովրդի մէջ հին զրոյցները հեշտութեամբ չեն մոռացուում: Մի վէպ, ինչպիսին է «Պարսից պատերազմը», ընդորովին անհետ կորչել չէր կարող. դրանից այս կամ այն միջադէպը, այս կամ այն հերոսի անունն ու արարքը երկար դարեր պիտի ապրէին ժողովրդի բերանին իբրև հին զրոյցներ, իհարկէ կրելով դարերի ազդեցութիւնը և կերպարանափոխ լինելով: Ասել չի ուզիլ, հին վէպի միջադէպերից մէկը կամ միւսն աւելի այն կողմերում պիտի ապրէին, որոնց վերաբերում են. օրինակ՝ Սիւնեաց մէջ պիտի պահուէին Սիւնեաց իշխանների վերաբերեալ զրոյցները, Տարօնոյ և Սասնոյ կողմը՝ Մամիկոնեանց վերաբերեալ:

Մենք մեր պատմագիրների մէջ գտնում ենք մեր հին վէպից շատ քիչ հատուածներ կենդանի մնացած 5-րդ դարուց յետոյ, չհաշուած Սորենացին: Եթէ քիչ է, պատճառն այն չէ, որ շատ բան մնացած չի եղել, այլ մենք շատ մատենագիրներ չենք. ունեցել, որ հին վէպի մնացորդների վրայ ուշադրութիւն դարձնէին: Այդպիսի միջադէպերից են Սիւնեաց Անդոկի և Բարեկի և գլխաւորապէս Մամիկոնեան Մուշեղի զրոյցները:

Անդոկի եւ Բաբեկի զրոյցը.—Սիւնեաց Անդոկը, Փառանձեմ Թագուհու հայրը, որ Մամիկոնեան տան փեսան է, յաճախ Տիրանի և Արշակի վէպի մէջ դուրս է գալիս իբրև կարևոր դործող անձն: Արշակի գերութիւնից յետոյ Պարսից Շապուհն առանձնապէս աւերում է Սիւնեաց աշխարհը. «Եւ զազգն Սիւնեաց տոհմին զամենայն այր ի չափ հասակի կոտորեցին, և զկանայս սպանին և զամենայն մանր մանկտիսն ներքինիս հրամայէր առնել, և խաղացուցանել յերկիրն պարսից: Եւ առնէր զայս ամենայն վասն վրիժուցն Անդոկայ, որ եղև պատերազմ բնդ Ներսէս արքայ Պարսից» (Բիւզ. Դ. 58): Մանուէլի ժամանակ Սիւնեաց տան մնացորդներից առաջ են գալիս Բաբեկ, Սամ և Վաղինակ. Բա-

բրիւր դառնում է Սիւնեաց նահապետ և Մանուէլի նիզակակիցն է կախաների մէջ:

Սիւնեաց աշխարհի այս աւերման զրոյցն անս ուրիշ ձևով պատմուած գտնում ենք Մովսէս Կաղանկատուացու (հրատ. Մոսկովա 1860. Բ. հատոր. Ա. գլ. եր. 81 հտ.) և Ստեփանոս Օրբելեանի մէջ (Մոսկովա. 1861 գլխ. Ը—Ժ. եր. 19 հտն.): Օրբելեանն այդ զրոյցն առնում է յայսացուածոց սրբոյն Պետրոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի, որին անուանում է Քերթրոզանօրն Մովսիսի աշակերտ» (եր. 19, 25, 26, 32, 39, 64, 67): Ըստ Կաղանկատուացու՝ զրոյցը ժողովրդական ծագում ունի և առաջին անգամն է զրի առնուած. նա այսպիսի յառաջաբանով է սկսում. «Դոտանին զրոյցք արեւելից կողմից (հասկանալի է՝ Հայոց աշխարհի), որք ոչ են անկեալ ի գիրս հնադիր պատմագրաց, զորս պատշած վարկաբ մակագրել ի տասն տողաչափութեան մերում»: Երկուսի մէջ ևս կատարելապէս նոյն զրոյցն է, մեծ մասամբ բառացի նոյն, միայն Կաղանկատուացին փոքր ինչ համառօտ է պատմում: Հաւանօրէն Կաղանկատուացին ևս առել է Պետրոս եպիսկոպոսի «ճառից» կամ «ներբողութից», վերջինիս յառաջաբանով միասին. որով Կաղանկատուացու յառաջաբանի դէմքը Պետրոսինն է, այսինքն Պետրոսն է այդ զրոյցն առաջին անգամ զրի առնողը:

Զրոյցի մէջ պատմում է թէ ինչպէս, երբ Արշակի գերութիւնից յետոյ հայերն ընկնում են Պարսից Շապուհի իշխանութեան տակ՝ Անդոկ Սիւնին իրեն անպատուած է զգում Պարսից արքունիքում, ապստամբում է Շապուհից, աւերում Տիգրանը, գալիս Սիւնիք, ամբանում Բաղարբրդում: Շապուհը հրամայում է «եւրանել ի Սիւնիս և գերել զխօսուն և զանասուն». պարսիկները մի քանի անգամ կուում են Անդոկի դէմ, բայց բան անել չեն կարողանում. երկիրը քսան և հինգ տարի աւեր է մնում. Անդոկը Հռոմայեցոց կողմն է անցնում. Շապուհը մի պղնձի սանդ է դնում, լի մոխրով, իւր դռանը, որ ով գայ՝ «կոփէին ի նմա և ասէին. Սիւնեաց տէրութիւնն ընդ այս մոխիր ի վայր լիցի, և նոցա կեանքն և խորհուրդն»: Բայց Անդոկի որդի Բաբիկը ծպտեալ անցնում է Պարսից մօտ, ծառայում է բանակում, և մեծ քաջութիւն անելով՝ նախատինքի սանդը վերացնել է տալիս ու տէր դառնում Սիւնեաց:

Մուսեղի զրոյցները.—Վիպական ոգու ընդհանուր յատկութիւններից մէկն էլ այն է, որ նոյն իսկ ամենահին առասպելները նոր կատարուած նման դէպքերի ազդեցութեան տակ միշտ նորոգուելով և յարմարուելով նոր կեանքին՝ ժողովրդի մէջ պատ-

մեում են իբրև նոր բաներ, յաճախ բողոքովին նոր անուններով։ Ժողովուրդն այնքան հաւատում է այսպիսի պատմութեանքներին, որ յաճախ ականատեսներ էլ են երևան գալիս, նոյն իսկ այնպիսի հին առասպելների համար, որ հեթանոսական աստուածներին են վերաբերում և գտնուում են, օրինակ, Հնդկաց սրբազան զորքերի մէջ։ Եւ ժողովուրդն իրաւունք ունի, որովհետեւ պատմութիւնը միշտ նորոգուելով կրկնուում է. ամէն հին միշտ նոր է, և ամեն նոր՝ հին։

Այսպիսի վիպական նորոգութեան օրինակ է մեր Մուշեղի, հետը և Մանուէլի, վէպը, որի մէջ տեսնում ենք թէ ինչպէս դարերի ընթացքում քաղաքական կեանքի ազդեցութեան տակ վէպը կորցնում է ընդհանուր ազգային բնաւորութիւնը և դառնում տեղական վէպ. «Պարսից պատերազմը» դառնում է «պատերազմ Տարօնոյ», որից անբաժան է և Սասունը. և վերջը նոր դէպքերի ազդեցութեամբ աւելի ևս փոփոխուելով, կամ աւելի ճիշտ՝ հին վէպը նոր յօրինուելով՝ հին Պարսից պատերազմը դառնում է Սասնու կռիւնախ արաբների, Բաղդատի խալիֆայի և ապա Մսրայ մելիքի դէմ։

Մուշեղի վէպն ըստ Սեբեոսի։—Սեբեոսը, որ իւր պատմութիւնը վերջացնում է Մաւիասի միապետելուց (661 թ.) յետոյ, 6-րդ դարի և 7-րդի սկզբի պատմութիւնները վերցնում է մեծ մասամբ ժողովրդական աւանդութիւններից, որոնց ժողովրդական ծագումը յաճախ շատ պարզ երևում է պատմութեան եղանակից։ Այսպիսի պատմութեանքներից մէկն է Գ. գլխի պատմութիւնը (Ս. Պետեր. 1879. եր. 36 հտն.)¹⁾։

¹⁾ Բ. և Գ. գլուխների թերթերը խառնուած են իրար. Գ. գլխից մի հատուած ընկած է Բ. գլխի մէջ, և այս հատուածի մէջ ևս յետ առաջ ընկած մասեր կան։ Այս աղաւաղումը յաջողութեամբ ուղղած է Ստ. Մալխասեանը (Սեբեոսի պատմ. և Յորենացի, եր. 105 հտն.), բացի մի կտորից, որի մէջ «որ» (եր. 30) բառը դուրս է ընկած։ Մենք ուղղում ենք. «Ապա եկն ինքն արքայն Անուշ Ըռուան Սոսրով, որ (եր. 30) և արար Պատերազմ մի մեծ ի Մելիտինէ»... (եր. 34)։ Մալխասեանն այս հատուածի մէջ «որ» բառի տեղ դնում է «որպէս ասացի» բառերը, որոնց տեղն է հետեւեալ հատուածի մէջ. «Քանզի խորհուրդ արարեալ խորհինն արանց և համահարգանց և փուշտիպանաց արքային, զի սպանցեն զՈրմիզդ և նստուցեն թագաւոր զորդինորա զՍոսրով (եր. 31—32)։ Արդ վասն զի մայր Շապուհ... և սրտիւ արիագոյն, օրպէս ասացի (եր. 34), խորհուրդ արարեալ լուծանել զնա և առնել իւրեանց առաջնորդ... (եր. 32)։ «Որպէս ասացի» խօսքն այստեղ ակնարկում է վերեւում դրուած «խորհուրդ արարեալին»։ Այս կերպ ուղղուած բնագրի միջից «որ» բառը դուրս չի մնում։

Վահրամ Մերհանդակ ապստամբում է Սասանեան Որմիզդ թագաւորից (579—590 թ.) աշխատելով վերացնել Սասանեան տունը: Որմիզդն սպանւում է և տեղը թագաւորեցնում են որդուն, «մանուկ տղայ» Խոսրովին՝ (590-628 թ.), որին քեռիքը փախցնում են Յունաց մօտ: Վահրամը թագաւորում է ամբողջ Պարսկաստանում: Խոսրովը Յունաց Մօրիկ կայսեր (582—602 թ.) կողմից օգնութիւն է գտնում. երկու յոյն զօրավարներ գալիս են զօրքով կոտելու Վահրամի դէմ և Խոսրովին իւր հօր գահի վրայ նստեցնելու:

Ժողովում են Խոսրովին օգնելու և Հայոց աշխարհի զօրքերը, որոնց գլուխն է Մուշեղ Մամիկոնեան: Պատերազմը խմբւում է Ատրպատականում: Վահրամը կռուից առաջ բանագնացութեամբ փորձում է Մուշեղին իւր կողմը գրաւել խոստովանելով, բայց չի յաջողում, և սատիկ պարտութիւն կրելով փախչում է:

Խոսրովն ուրախ է, բայց նրա ուրախութիւնը թերի է. «զի ապրեցաւ տիրաւեացն այն (Վահրամ) և գնացաւ Մօտի մարդիկը պատասխանում են. «Զտիրաւեացն դայն նոքա (հայք) զերծուցին. քանզի մերով աչաւք իսկ տեսաք, զի կալաւ զնա Մուշեղն այն Մամիկոնեան, և ետ նմա երիվար և դէն, և արձակեացաւ»:

Խոսրովը հաւատում է և ուզում է Մուշեղին նենգութեամբ իւր մօտ հրաւիրել և սպանել. բայց չի յաջողում. ապա Խոսրովի բարեկամ Մօրիկը Մուշեղին կանչում է պալատը, «և այլ ոչ ետես զերկիրն», աւելացնում է պատմագիրը: Նրան ուղարկում են Թրակիա, ուր բռնւում է և մի բարձր ծառից կապուելով սպանւում (եր. 52):

Այս իսկ վիպական պատմութեամբ, որ Սեբեոսի մէջ դեռ շատ տեղ բուն ժողովրդական գոյն ունի, որի հիմքը, սակայն, անպայման պատմական է, Բիւզանդի Մուշեղի վէպի մի նորոգութեամբ պատմութեամբ է: Նոյնութիւնն ակնյայտնի է: Միակ էական տարբերութիւնն այն է, որ Յունաստանից յունաց զօրքերով իւր ըսպանութեամբ հօր գահը ժառանգելու համար եկող թագաւորը ոչ թէ Հայոց Պապն է, այլ Սասանեան Խոսրովը: Նմանութեան մէջ առանձնապէս աչքի է ընկնում այն, որ երկուսի մէջ ևս Մուշեղը թշնամի բանակի հետ հաղորդակցութիւն ունի և մեղադրւում է թէ կարող էր թշնամի թագաւորին սպանել, բայց չի սպանում. և հօր գահը ժառանգող թագաւորը թշնամանում է Մուշեղին և ըսպանել ուզում նրան:

Անշուշտ Բիւզանդի մէջ Մուշեղի վէպը, իբրև 5-րդ դարու, ունի իւր ժամանակի դրոշմը. իսկ Սեբեոսի մէջ՝ իւր դարինը: 7-դ դարում հայ թագաւոր չկար. արաբներից առաջ հայ զօրքը

ծառայում էր Պարսից և Յունաց, և այս երկու հարիւր տարուց ի վեր: Բնականաբար Մուշեղի վէպն ևս իւր նոր ձևի մէջ, հին էութիւնը պահելով, պիտի կրէր ժամանակի կնիքը: Նա դարձեալ հայ գործի գլուխն անցած կուռւմ է Յունաց գործի հետ միասին պարսից դէմ, բայց ոչ Հայոց Թագաւորի որդուն իւր հօր դահի վրայ հաստատելու համար և ոչ ապստամբ հայ իշխանների դէմ, այլ Պարսից: Եւ նա իւր վախճանը գտնում է ոչ թէ ընթրիքի ժամանակ, այլ Թրակիայում, ինչպէս ժամանակի շատ հայ իշխաններ:

Մուշեղի վէպի մի ուրիշ պատմութեամբ պահել է մեզ և Յովհանն Մամիկոնեանը, որի մէջ կան մեր հին վէպի և ուրիշ արձագանքներ ևս: Ուստի տեսնենք այդ դրութեամբի մասին ընդհանրապէս:

Յովհանն Մամիկոնեան:—Յ. Մամիկոնեանի և ասորի Զենոբ Գլակի «Տարօնոյ պատմութիւնը» մի կեղծիք է, և կեղծիք երկուսն ևս մի և նոյն հեղինակի, որ իրեն կոչում է Յովհաննէս՝ Մամիկոնեան եպիսկոպոս: Կեղծիքն երևում է գրքի Յիշատակաբանից, որի մէջ հեղինակն անում է կեղծած գրքերի համար մի սովորական գիւտի պատմութիւն: Հեղինակը չգիտէ նոյն իսկ թէ ինքն երբ է ապրում. նա ասում է թէ իւր գիրքը գրել է «ի ժամանակս Թագաւորութեանն Հերակլեայ (610—641 թ.), և ի մահուն Խոսրովու (590—528 թ.), հրամանաւ Ներսիսի հայոց կաթողիկոսի (կաթողիկոսացած ոչ վաղ քան 642 թ.) և յիշխանութեան Մամիկոնեան Վահանայ, զոր մայրենեօք Կամսարական կոչեն»: Այս Մամիկոնեան Վահան Կամսարականը, սակայն, մի տեղ (եր. 56) արդէն մեռած է և իւր որդի Տիրանն է իշխում «յառաջ քան զգնալն Հերակլի ի պարսիկս» և երբ «եւանէ Հերակլ և սպանանէ զԽոսրով (590—628 թ.) ութ տարի յետոյ, ուրեմն 636 թուին, սպանւում է նոյն իսկ Վահանի որդի Տիրանը՝ Մահմեդի քեռորդի Արզուհիմի դէմ կռուելիս: Մի ուրիշ տեղ, սակայն, (եր. 56), 681 թուին դեռ իշխում է նոյն Վահան Կամսարականը՝ Ներսէս կաթողիկոսի հետ, որը այդ ժամանակ մեռած էր:—Այսպէս իւր կեղծած ժամանակի համար նոյնիսկ տեղեկութիւն չունի հեղինակը, և շատ պարզ է, որ չի կարող նա 7-րդ դարու մարդ համարուել, այլ ամենավաղը, 8-րդ դարու, մեր կարծիքով, ևս աւելի ուշ, 9-րդ դուցէ և 10-րդ դարու:

Ի՞նչ է Յովհ. Մամիկոնեանի գիրքը, «պատմութիւն Տարօնոյ»:—Շատ պարզ կերպով ժողովրդական գրոյցների մի ժողովածու, որ իրական պատմութեան հետ գործ չունի, և ընդհակառակն՝ ունի ժողովրդական գրոյցների ամենայն յատկութիւն:

Միամիտ ընթերցողն էլ դժուար թէ հաւատայ այդ պատմութեաների եղելութեանը. նոյն ինքն հեղինակն այդ զգացել է, որ Յիշատակարանի մէջ գրում է. «Ազաչեմ զմանկունս եկեղեցւոյ Աստուծոյ, զի յորժամ զշարագրութիւնս զայս ընդօրինակէք, մի ինչ թուեսցի ծաղր ումիք, այլ և զիմ պատճենն անպակաս և լի գրով գրողմեսցիք զհետ գրելեացդ»:

Զենոր Գլակի մասն ևս պատմական ոչ մի արժէք չունի. որովհետեւ ինչպէս Գր. Խալաթեանը ցոյց է տուել (Զենոր Գլակ, Վիեննա, 1893 թ. 75), «ոչ վաղ քան է դարը», մեր կարծիքով 8-րդ դարուց ոչ վաղ, — քանի որ երկսի հեղինակն ևս մէկ է, — զանազան աղբիւրներից քաղած սարքած մի պատմութիւն է. միայն, կարծում ենք, աղբիւրների մէջ աւելի տեղ պիտի տալ «ազգային եկեղեցական յետին աւանդութիւններին», և որ գլխաւորն է մեզ համար՝ այդ աղբիւրների մէջ պիտի մտցնել նաև ժողովրդական աւանդութիւնները:

Այսպիսի ժողովրդական աւանդութիւններից ենք համարում Դիսանէ և Դեմետր աստուածների մասին պատմածները, Տըր-դատի կոնը Տարօնում, այլ և Յովհ. Մամիկոնեանի մասին՝ Մուշեղի և Գայլ Վահանի և այլոց մասին պատմածները: Կարծում ենք, ժողովրդական հիմունք ունի և քրմերի պատերազմը, որ մի կողմին ենք թողնում՝ մեր նիւթին չվերաբերելուն համար:

Դեմետր եւ Դիսանէ = Մամիկ եւ Կոնակ, — Ոչ մի հիմք չկայ կարծելու թէ Զենորի ամբողջ պատմութիւնը Դեմետրի և Դիսանէի մասին սարքած է «մշակելով» և «կերպարանափոխելով» Ազաթանգեղոսի պատմածը Աշտիշատի Վահագնեան մահանի մասին (Խալաթ. թ. 53 համ), և իբրև թէ Զենորը «նկարագրելով հռչակաւոր Աշտիշատը» «դիտմամբ յանգէտս է ձեռնում» Աշտիշատի աստուածների մասին և իբրև թէ յայտնի աստուածների փոխարէն նա Աշտիշատում դնում է Դիսանէի և Դեմետրի կուռքերը¹⁾:

1) Խալաթեանի աչքից փախած է, որ Զենորը Աշտիշատը չի նկարագրում և այդ կուռքերն Աշտիշատում չի դնում: Զենորի համար Աշտիշատի կուռքեր և Դեմետրի ու Դիսանէի կուռքեր շատ որոշ և տարբեր են, և երկուսն ևս յիշում է նաւ Աշտիշատի կուռքերը կանգնում են երկու եղբայր Դեմետր և Դիսանէ. «եկեալ յԱստիւս և կանգնեցին զկուռսն զայնոսիկ յանուն կոռցն, զոր ի Հնդկիս պաշտէին» (Եր. 36): Շատ տարիք ու անցնելուց յետոյ այս երկու եղբոր որդիքը «եկեալք» «ի լեռն Քարբեայ... կանգնեցին երկուս կուռս, զմինն յանուն Դիսանեայ, և զմինն յանուն Դեմետրեայ: Եւ ետուն նոցա ի սպասաւորութիւն զազգս իւրեանց»: Քրմերի կոնը սրանք են անում, թէպէտ և Աշտիշատի

Զենորն Աշտիշատի մեհեաններէ մասին երկրորդաբար յիշատակելով՝ խօսում է միայն Դեմետրի և Գիսանէի մեհեանի մասին, սր կործանելով ս. Գրիգոր՝ տեղը եկեղեցի է շինում, ս. Կարապետի նշխարքի մի մասն այստեղ դնելով (եր. 33, 36 հտ.): Դա ս. Կարապետի վանքն է, Խնակնեան տեղիք: Բացի սրանից Զենորը ս. Յովհաննու մասունքը դնել է տալիս և մի փոքր ձորակի մօտ՝ Եփրատից ձիու երկու կամ երեք արշաւանօք հեռու, ուր նոյնպէս եկեղեցի է շինում ս. Գրիգորը: Դա Ագաթանգեղոսի (եր. 470) պատմածն է, որից անցել է Զենորին: Ագաթանգեղոսի մէջ երկու տեղ է յիշում,—Աշտիշատ և Աշտիշատից քիչ հեռու յայնդիման մեհեանացն մօտ ի գետն Եփրատ, ուր ջրինները կանգնում և ուր վկայարան է շինում ս. Գրիգորը ամփոփելով Յովհաննու մասունքը. իսկ Զենորն այս երկու տեղը յիշելով հանգերձ՝ դնում է և մի երրորդ տեղ, Դեմետրի և Գիսանէի կամ Խնակնեան տեղիքը, ուր նոյնպէս, ինչպէս ասացինք, ս. Գրիգորն ամփոփում է ս. Յովհաննու մասունքը:

Արդ պիտի կարծել թէ կամ Ագաթանգեղոսի (ինչպէս և Բիւզանդի, Գ. 3. 14. 16) յիշած Յովհաննու մատուռը նոյն է Զենորի ս. Կարապետի հետ, կամ տարբեր են այդ երկուսը: Եթէ տարբեր են, այն ժամանակ պիտի կարծել թէ յետագայ դարերում հին ս. Յովհաննու մատուռի մօտիկ տեղերում Բարքէ սարի լանջին մի նոր վանք է շինուել ս. Կարապետի անունով, որի վրայ անցել է ս. Յովհաննու մասունքը Լուսաւորչի ձեռքով թաղելու աւանդութիւնը և այս աւանդութիւնը ժողովրդից առնելով յիշում է Զենորը, ապա բերում է նոյն աւանդութիւնն Ագաթանգեղոսից: Իսկ եթէ նոյն են, որ մեզ աւելի հաւանական է թուում, այն ժամանակ պէտք է ընդունել, որ միևնոյն Յովհաննու մատուռն կամ ս. Կարապետի ծագումը երկու անգամ է պատմում Զենորը, մէկն Ագաթանգեղոսից առնելով, միւսը ժողովրդական աւանդութիւնից: Երկու դէպքում էլ, ասում ենք, Զենորի բերածը ժողովրդական աւանդութիւնից է ծագում. որովհետեւ, ճիշտ է, մարդիկ իրենցից շատ բան կարող են ստեղծել, բայց նրանց

կուռքերի քրմերն ևս մասնակից են (եր. 25, 29): Երբ Դեմետրի կուռքը կործանուում է, պաշտօնեայք կուցն «ելեալ դնացին յԱշտիշատի կուռն» (եր. 32): Այնուհետև Աշտիշատի մեհեանին է ակնարկում (եր. 38) «կամէաք անցանել և դնալ ի տեղի մեհեանիցն...» Եր. 8. «Աստ իսկ որջացեալ էր մահ յերկուս տեղիս», որոնցից մէկն է իննակնեան տեղիք, իսկ միւսն Աշտիշատին: Տես և եր. 28. «երկու բազինք»:

ստեղծածն ևս միշտ մի հիմքի վրայ հաստատուած է լինում: Տեսնենք ինչ է տուում Զենոբը:

Դեմետր և Գիսանէ ցեղով ի Հնդկաց էին և եղբայր, դասադրութիւն են սարքում իրենց արքայի դէմ, որն իմանալով այդ՝ զօրք է ուղարկում նրանց սպանելու կամ երկրից հալածելու: Նրանք փախչում ապաստանում են Վալարեակ թագաւորի մօտ, որև նրանց տալիս է Տարօնոյ երկիրն իշխանութեամբ: Այստեղ նրանք շինում են Վիշապ քաղաքը, Աշտիշատում էլ կանգնում են այնտեղի կուռքերը: Տասնուհինգ տարի յետոյ թագաւորը սպանում է երկու եղբօրը, բայց իշխանութիւնը տալիս է նրանց երեք որդոց, որոնք Կուառս, Մեշտի և Հոռեան աւաններն են շինում իրենց անուններով:

Այս պատմութեան մէջ պարզ երևում է Մամիկոնեանց նախնիքների՝ Մամ-Կոնի զրոյցի մի մթնացած արձագանք յետին դարերի: Ժիշտ է այստեղ անունները տարբեր են, բայց նշանակութիւն չունի. անունները միշտ կարող են փոփոխուել, և մեր նոր վէպի մէջ էլ այդ տեսնում ենք լի ու լի: Մամիկոնեանց ծագումն ըստ Բիւզանդի, Պորենացու և Սեբէասի չինական է, բայց այստեղ երկու եղբայրը Հնդկաստանից: Երկու դէպքում ևս այդ պէտք է աւնուի ոչ իսկական մտքով. Հնդկաստան ու Զինաստան իրրև արեւելեան հեռաւոր երկիրներ միշտ իրար տեղ գաւրս են գալիս թէ մեր հեքաթների և թէ խօսքի մէջ: Մեր նոր վէպի մէջ հենց, օրինակ, երկու եղբայրը՝ Սանասար և Բադդասար (այլ և Բամելիք, Ասլիմելիք) կամ մի կապալաշտ թագաւորի որդիքն են, կամ Բադդազու Պալիֆայի, կամ Հնդկաց մելիքի որդիքը և կոչւում են նաև Ապտըլ Քերիմ և Սինամ-Քերիմ: Թէ Զենոբի պատմածը Մամիկոնեանց նախնիների մասին է, երևում է նրանից, որ նա Տարօնոյ երկիրը այս երկու եղբօր սերունդների կալում է դնում իշխանութեամբ, միաժամանակ և կոչւում է «երկիրն Մամիկոնէից», «Մամիկոնէից տուն» (եր. 8, 9, 13, 15):

Կուառ, Մեղաէս և Հոռեան, շարունակում է այնուհետև Զենոբը, եղնում են Քարբէ լեռը և երկու կուռք են կանգնում, մէկը Գիսանեայ անունով, միւսը Դեմետրեայ, որոնց սպասաւորութեան են տալիս իրենց ազգը: «Գիսանէս զի գիսաւոր էր, և վասն այնորիկ նորա պաշտօնեայքն գէսք էին թողեալ»: Քրիստոնեայ դառնալուց յետոյ էլ, աւելացնում է Զենոբ, որպէս զի իրենց հին հաւատը յիշեն՝ «հնարեցան ծամ միայն թողուլ ի գլուխ մանկանցն»:

Արդեօք օգից է վերցրած այս աստուածների մասին գրածը,

թէ որ և է հիմք ունի:—Յայտնի է որ հին եկեղեցիներն ու վանքերը ընդհանրապէս որևէ հեթանոսական սրբավայրի տեղում են շինուած. Յովհաննու մատուռի, կամ ս. Կարապետի տեղում ևս, որի շէնքը նոյն իսկ Լուսաւորչին է վերագրուած, մի հեթանոսական սրբավայր պիտի ենթադրել. ջորիների կանգնելը ինքիւ մի պատճառ չէ, որ Աշտիշատից քիչ հեռու Յովհաննու մասունք ամփոփուի և մատուռ ու վանք շինուի: Այդ տեղ կամ մօտիկ տեղում եղել է հեթանոսական պաշտամունքի վայր, որի յիշողութիւնն է Զենորի մէջ եղածը Գիսանէի և Դեմետրի մասին:

Ինչ են այս անունները:—Գիսանէ, Գիսանէս, անպայման գէս, գիսան բառից է, միայն յունական վերջաւորութիւն տուած, որպէս զի անձի անուն երևայ. նոյն ինքն Զենորը այդ անունը կապում է գէս բառի հետ: «Գիսանեայ տեղիք», «իմնակնեան տեղիք Գիսանեայ կողք» (Եր. 15 հտ. 32, 36) Քարքէ սարի վրայ է, ուր և ս. Կարապետն է շինում արդ. մինչև այժմ ևս այդ լեռնորի վրայ շինուած է ս. Կարապետը, կոչուած է Մշոյ ծաւ, որ նոյն է գէս: Պարզ է, որ «տեղիք Գիսանեայ» լեռան անուն է, թերևս պաշտելի լեռան:

Իսկ Դեմետր անունը պարզաբար յունաց զիցուհու, մայր երկիր Դեմետրի անունն է, որ երկրագործութեան, մշակութեան աստուածուհի է, և վիշապ լծած կռուք է նստում: Սրա դուստր Պերսեփոնէն, որի պաշտամունքը նոյն է, ինչ որ իւր մօրը, կին է Հադէսի, որ ստորերկրեայքի կամ Սանդարամետրի աստուածն է, միանգամայն նշանակում է և մահ: Ինքը Դեմետր աստուածուհին հայոց մէջ թարգմանուած է Սանդարապետ, Սանդարամետապետ կամ Սանդարամետ (տես Նոր Բառ գիրք հայկ. լեզուի, ուր բերած է վկայութիւն նաև եկեղեցւոյ ընծայութեան սրբոյն Կիւրդի երուսաղեմացւոյ թարգմանութիւնից): Խորենացու մէջ կայ «խնդրել հրաման պատասխանուի ի սանդարամետապետէն (կամ Սանդարամետէն) Պրողէիադայ», ուր այս բառը դործածուած է Եգիպտացոց Սեբապիս աստուծու համար, որ դժոխքի, ստորերկրեայքի աստուածն էր, և որին պատկերացնում էին օձերով շրջապատուած. Սանդարամետ բառը բաւական դործածական է և նշանակում է երկիր, խորք երկրի, դժոխք. դործ է ածուած և սանդարամետը անդնդոց: Արդ իմնակնեան տեղիքը, ուր Գիսանէ Դեմետրի կուռքերն են եղել, կոչուած է «դուռն դժոխոց», «դուռն մահու»։ «Զոր օրինակ ընդ զրուսն քաղաքի զօրք ժտանեն, նոյնպէս և այս տեղիս դուռն եր դիւաց, զի այնչափ էին դէքն ի տեղուջն Գիսանէ, որչափ ի սանդարամետս անկնդոց» (Եր. 8, 32): Այս ի նկատի ունենալով, ինչպէս և այն, որ մեր

Դեմետրի հետ ևս կապուած դառնում ենք օձ ու վիշապ, այն որ նա շինում է Օձ կամ Վիշապ քաղաքը, կարծում ենք, որ Իննակնեան տեղերում եղել է Սանդարամետ—Դեմետր աստուածութեան պաշտամունքը, և որ այդ տեղը համարուել է Սանդարամետի դուռ: Չպէտք է մոռանալ, որ մեր հին աստուածները, ոչ միայն մատենագիրների, այլ և հենց ժողովրդի մէջ յունական նոյն կամ մօտիկ աստուածների անուններով են կոչուել: Այսպէս և Սանդարամետապետ կամ Սանդարապետ անուան տեղ գործ է ածուել և Դեմետր: Իսկ Գիսանէ, Գիսանեայ անունը, կարծում ենք, Դեմետրի մի մակդիր եղած պիտի լինի, որի յաջորդ ս. Կարապետն ևս իբր Տգիսաւոր այր» է երևում: Այդ մականունը յետոյ ըմբռնուել է իբրև Իննակնեան տեղի կամ Մշոյ Մամի անուն, և վերջը իբրև առանձին անձնաւորութիւն և եղբայր Դեմետրի: Այս հին աստուածութեան կամ աստուածութիւնների անուններն այնուհետև փոխանակել են Մամիկոնեանց նախնեաց անուններին: Երկու տարբեր առասպելներ շփոթուել են, և Գիսանեայ-Դեմետրի անունով պատմուել է Մամ-Կոնի զրոյցը:

Հիւսիսակաճ ազգերի դէմ կռիւ.—Հին վէպից Ձենորի մէջ դառնում ենք և Տրդատի կռիւը հիւսիսային ազգերի դէմ, որը սակայն կրած է զրական ազդեցութիւն: Դա նոյն կռիւն է, որ Քորենացին (Բ. ՁԴ. ՁԵ.) Աղուանքում է դնում, Ձենորի մէջ այդ կռիւը լինում է Վրաստանում, ուր կուում են միայն Տրդատի զօրքերը, և Տարօնում: Այստեղ կռիւ վարողն է ինքը Տրդատը Հոռմից վերադառնալուց յետոյ՝ ինչպէս Քորենացու մէջ: Մեզ թւում է թէ Բիւզանդի մէջ Տարօնում հիւսիսային ազգերի դէմ մի կռիւ կայ յիշուած՝ միայն Տրդատի որդի Քորեովի օրով: Սանէ-սանի զօրքերը տարածւում են ամբողջ երկիրը, և նրանց մի մասը բանակ է դնում «ի լերինն որ կոչի Յլու գլուխ»։ Վաչէ զօրավարը, որ այդ ժամանակ գնացել էր «զերկայն ճանապարհ ի կողմանս Յունաց», գալիս յարձակում է հիւսիսայինների դէմ և ամենքին կոտորում: Այս կռուի տեղը, Յլու գլուխ, որ թագաւորը բաշխում է Վաչէին իբրև քաջութեան պարգև (Բիւզ. Գ. 7. 8), կարծում ենք՝ նոյն է, ինչ որ ուրիշ տեղ (Գ. 14) յիշուած Յուլ լեռը, որ է Տարօնոյ Տաւրոս լեռը: Եթէ այս ենթադրութիւնը ճիշտ լինի, այն ժամանակ Բիւզանդի մէջ հիւսիսականների կռիւ պատմւում է Տարօնում Յունաստանի հեռաւոր ճանապարհից դարձեալ Վաչէի համար, ինչ որ Քորենացու և Ձենորի մէջ նոյն կռիւը նոյն հանգամանքներով պատմւում է Տրդատի համար՝ առաջինի մէջ Աղուանքում, իսկ երկրորդի մէջ՝ Տարօնում: Դրանք ժողովրդական վէպի նոյն միջադէպի արձագանքներ են՝ տարբեր

ձևով պատմուած: Զենորի մէջ գտնուած ենք նոյն իսկ հին վէպի մի գիծ այս կողմի մէջ. այն է Աղձնեաց իշխանի դաւաճանելն իւր թագաւորին և պատժուելը:

Տարօնոյ պատեհագիրս—Միենոյն գրքի երկրորդ մասը, որ Յովհան Մամիկոնեանի անունով է յայտնի, մենք գրեթէ ամբողջապէս ժողովրդականից ենք ծագած համարում: Ժողովրդական զրոյցն ու երգը իբրև աղբիւր դնում է հեղինակը մութը կերպով գոնէ պատմուածքներից մէկի համար: Սմբատի նիզակակից Վարազ Պալուսին մեծ կոտորած է անում, ուստի և բլուրը, ուր կուտակուած էին պարսից դիակները, կոչւում է Վարազարուր: Մօթիկ գիւղացիք երգ ու պարով դիմաւորում են յաղթական հայերին, «ընդ առաջ եղեն նոցա պարաւորքն և երգս առեալ բազում ինչ իրաց» գովէին: Որ և յետոյ ի հոտել դիտականց և յորդնել շէր հանեալ ասէին. «Եկերան գազանք զմարմինս դիականց Վարազայ, և գիրացան: Կուզ կերեալ, ուռաւ որպէս դարջ և աղուէս հպարտ եղև քան զառիւծ: Գայլ, քանզի շատակեր էր, պայթեաց. և արջ, քանզի զոր ուտէն» չմնայ առ ինքն, ի սովոյ մեռաւ: Անգեղք, քանզի ագահ էին, նստան և այլ ոչ կարացին վերանալ, մկունք քանզի շատ կրեցին ի ծակն, ոտքն մաշեցան»:

Մի կողմ թողնելով Վարդ Պատրկի կնոջ մասին պատմածը և վերջին երկու հատուածը Ծիծառնայ խաչի և Տիրանի մասին, որոնք անկախ զրոյցներ են, մնացածը կամ հին վէպի մնացորդ են կամ անկախ տեղական զրոյցներ, որոնք սակայն հին վէպի շուրջն են խմբուած եղել: Հին վէպից այստեղ մնում է գարձեալ Մուսեղի գրայցը, որ պատմուած է հետեւեալ ձևով.

Նիխորճէսը սպանում է Պարսից Որմիզդ թագաւորին. որդին՝ Զամբ Խոսրով փախչում է Յունաց երկիրը և Մօրկից զօրք առնելով՝ գալիս է նուաճելու իւր երկիրը: Մշոյ տէր և Խուրայ, Տարօնոյ ու Սասնոյ իշխան Մուսեղի զուգորդում հայոց մարզպան է կարգում Խոսրովը և ինքը յունաց զօրքերով գնում գէպի Բահլ Շահաստան: Յոյները հպարտութեամբ չեն ուզում հայոց զօրքի հետ մի տեղ բանակել, այլ մի օրուայ ճանապարհ հեռու են բանակ դնում: Այս ժամանակ Նիխորճէս թագաւորը յարձակուած է Մուշեղի վրայ, որ քաջալիրով իւր զօրքերին և ս. Կարապետին օգնական կանչելով՝ յաղթում է Նիխորճէսին և նրա գլուխը կրտրում ձգում իւր մաղախը:

Խոսրովն ուրախ է և ուզում է պարգև տալ հայերին, բայց յոյներն ամօթով մնալով որ յաղթութիւնը հայերն են տարել, նախանձում են Մուշեղին, և Մօրիկը ուղարկում է Խոսրովին ասելու. «Գիտեմ դու զայդ, որ արքայի մահու սպառնայ Մուշեղը»:

Յոսրովը մտածում է դարան մահու գործել Մուշեղին, կանչելով նրան իւր մօտ. բայց Յոսրովի քոյրը իմանալով եղբօր նենգութիւնը՝ իմաց է ապրիս Մուշեղին, և սա քառասուն իշխանի հետ գինուած ձեռով դալիս է թագաւորի վրանի դուռը, «և ամենայն խոտութեամբ տուեալ պատասխանի և ի լոյսածեալ զմահու դարանն, թքակոծեցին զնա... Իբրեւ զայն լուաւ թագաւորն՝ երկեաւ, քանդի մանուկ էր»։ Ապա Յունաց զօրավարին էլ խիստ պատգամ է ուղարկում Մուշեղը, ու դալիս է իւր գաւառը։

Մինչև այստեղ Մուշեղի այս վէպը միեւնոյն զրոյցն է, ինչ որ Սերէոսի պատմածը, միայն աւելի մանրամասն է, ժողովրդական ձևով։ Նոյնպիսի ժողովրդական բնաւորութիւն ունի և շարունակութիւնը, որ չկայ Սերէոսի մէջ։

Սպանում է Մօրիկը և Յոսրովը զնում է Մօրիկի մահուան վրէժն առնելու։ Նա մարդ է ուղարկում Մուշեղին, որ իւր հետ գայ. բայց Մուշեղը պատասխան չի տալիս։ Յոսրովը վերադարձին իւր քեռորդի Միհրանին երեսուն հազար զօրքով ուղարկում է Տարօն Մուշեղի վրայ՝ հրամայելով նրան բռնել և Պարսկաստան տանել, և «զտեղհան, յորս նա զհաւատան ունէր, կործանել և զկրօնաւորան սպանանել»։ Ս. Կարապետի կրօնաւորները փախչում են Ողական, ուր ամրանում է և Մուշեղը. Պարսիկները դալիս են հօթն խոտաճարակներին կոտորում։ Մուշեղ իշխանը, որ հարիւր քսան տարեկան ծերունի է, այդ լսելով՝ «զաւուրս հօթն իբրեւ զմեռեալս զնէր անխօս»։ Զօրքը խնդրում է նրան Միհրանին ճանապարհ զնել, և նա կանչում է իւր մօտ Վահանին, որին Տարօնի իշխան էր կարգել, երբ ինքը Դուինում Հայոց մարդպան էր, ուղարկում է Միհրանի գէմ։ Վահանը, որ նոյնպէս ծեր է, ութսունութ տարեկան, խորամանկութեամբ կոտորում է Միհրանի բոլոր զօրքերին և քառասուն հոգի միայն զրուցատար թողնում Պարսից թագաւորի համար։ Իւր երկրում խաղաղութեամբ մեռնում է Մուշեղը, և նրա տեղը Մամիկոնեան տան իշխան նշատում է Վանանը։

Յոսրովը երկրորդ անգամ Վահանի վրայ ուղարկում է Միհրանի հօրեղբայր Վախտանգին երեսուն հազար զօրքով։ Վահանից հարկ և հնազանդութիւն են պահանջում, բայց նա մերժում է, և դարձեալ յաղթում պարսիկներին։ Նոյն տարին մեռնում է Վահանը և տեղն անցնում իւր որդին՝ Սմբատը, որ կոուի մէջ օգնական էր իւր հօրը։

Միւս տարին Յոսրովը, դարձեալ քսանհազար զօրք է ուղարկում Տարօն Սմբատի վրայ. հարկ և հնազանդութիւն ուղեւում։ Բայց Սմբատ յաղթում է Վախտանգին և մինչև անգամ նրա

կնոջն ու որդուն գերում է և Այծից բերելը դնում: Վախտանգի եղբայրը՝ Սուրէն քսան հազար մարդով գալիս է դնելու իւր եղբոր կնոջն ու որդուն, բայց սրան էլ Սմբատը ճանապարհ է դնում: Խոսքովը դարձեալ ուղարկում է Տիրքան անունով մէկին քսան հազարով, որ պահանջում է Մուշեղի և Գայլ Վահանի սակորները: Սմբատը սրան յաղթում է և ապա մեռնում է և տեղն անցնում որդին՝ Վառան Կամաւաւակն, որ հօր օգնականն էր նրա կռիւների մէջ:

Տասնութ տարի յետոյ Խոսքովը յիսուն հազար զօրք է ուղարկում Տարօնը Վարդուհրի անունով մէկի ձեռով: Բայց Վահան Կամաւաւական իւր որդի Տիրանի հետ յաղթում է Պարսիկներին, և վերջանում է Տարօնոյ պատերազմը:

Այս վէպը իսկ ժողովրդական պատմութեամբ է, իսկապէս պատմութեամբ, որոնց մէջ որոշ տեղերում երևում են խմբագրողի յաւելումները, ինչպէս են՝ եր. 16, խոտաճարակների աղօթքը, գլուխների վերջերում (եր. 28, 29, 43, 49) դրած տեղեկութիւնները և, Կարապետի վսնքի մասին, այլ և վանահայրերի և իշխանների յաջորդութիւնները: Խմբագրութիւնը կատարուած է շատ միամիտ կերպով: Բուն վէպն է Մուշեղի և Գայլ Վահանի մասը՝ մինչև Մուշեղի մահը, որ մի ամբողջութիւն է կազմած եղել: Իսկ շարունակութիւնը խմբագրողի իրեն աւելացրածն է, բայց ոչ ստեղծածը: Տարօնի ժողովրդի մէջ եղել են տեղի անունների բացազրութեան համար բազմաթիւ տեղական զրոյցներ, որոնք կապուած են եղել Պարսից պատերազմի հետ: Այդ անկախ զրոյցներն ահա ժողովել է խմբագրողը և իբրև շարունակութիւն գրել Մուշեղի և Գայլ Վահանի վէպին: Այդ զրոյցներից մէկը կամ միւսը հաւանօրէն նոյն իսկ ժողովրդի մէջ ևս կապուած կը լինէին Մուշեղի և Գայլ Վահանի անուանը, բայց անհաւանակաւ ենք համարում, որ նոյն ինքն ժողովրդի մէջ այն զրոյցներն ի մի համախմբուած լինէին և ժողովրդի մէջ ստեղծուած լինէր որդեցորդի յաջորդութիւնը՝ Մուշեղը, Գայլ Վահան, Սմբատ, Վահան Կամաւաւական, Տիրան, Թէպէտ և այդպիսի յաջորդութիւնը, ինչպէս տեսանք, յատուկ է մեր հին և նոր ժողովրդական վէպին: Ճիշտ է, Գայլ Վահանի զրոյցի մէջ ևս, ինչպէս և մեր արդի վէպի մէջ, կան երկու անդան, Առաղս և Կորի, բացատրութեան զրոյցներ (եր. 24, 28), բայց այնուհետև Գայլ Վահանի զրոյցի վերջը և յաջորդների զրոյցները ամբողջապէս, կարելի է ասել, կազմուած է այսպիսի տեղական զրոյցներից՝ որոնք անուններ բացատրելու համար են շինուած: Այս հանգամանքը ստիպում է մեզ ընդունել, որ հեղինակն է յաջորդութիւնը սարքել: որովհետև

չենք կարող կարծել թէ ժողովրդի¹⁾ մէջ հէնց տեղական անունների բացատրութեան զրոյցներից կազմուած լինէր մի յաջորդութեան շղթայ: Դրանք անկախ զրոյցներ են եղել, և ընդհանուր միայն այն են ունեցել, որ Պարսից պատերազմի շուրջն են խմբուած եղել, և խմբադրողը հաւաքելով այդ զրոյցները՝ սարքել է յաջորդութիւնը նմանելով Մուշեղի և Գայլ Վահանի վէպին, այն է՝ ինչպէս Մուշեղի ծերութեան ժամանակ Գայլ Վահանն է կրուում, նոյնպէս և Գայլ Վահանի ծերութեան համար՝ նրան օգնական է որդին՝ Սմբատ: Սա էլ ծերունի է (եր. 41. 47) և իրեն օգնական է՝ որդին Վահան Կամսարական, — որան էլ իւր որդին՝ Տիրան:

Այդ բոլոր զրոյցները կարելի չէ ասել թէ միայն Մամիկոնեանց վրայ են պատմուած եղել: Գայլ Վահանի թոռ Վահան Կամսարական, հաւաստեալ մասամբ նոյն Գայլ Վահանն է, կրկին պատմուած. բայց Կամսարական ժականունը ցոյց է տալիս, որ նա Մամիկոնեան չէ եղել, ինչքան էլ խմբադրողը բացատրէր թէ նա «մայրենիօք» այդպէս է կոչուել: Վահանի որդի Սմբատի անունը յիշեցնում է Սմբատ Բագրատունուն. նրա վրայ էլ կայ պատմուած (եր. 44) Սմբատ Բագրատունու Մհերութանին պսակելու պատմութեան նման մի բան: Պարսից զօրավարը մարդ է ուղարկում խոստանալով մեծութիւն, միայն թէ Մուշեղի և Գայլ Վահանի ոսկորները տայ իրեն: Իսկ նորա կալիւլ զպատգամաւորն, հրացոյց շամիրուր մի երկաթի, և եղ պսակ շուրջ զճակատովն և ասէ. կաց տեսանեմ թէ վասն քո զինչ պարգևս տայցէ ինձ, որ ես քեզ պսակ եղիս: Այս Սմբատի անունը հին վէպի Սմբատի մի արձագանք է լոկ, ինչպէս և Մուշեղը հին վէպի Մուշեղն է:

Իսկ ձվ են Գայլ Վահան և Վահան Կամսարական, որոնց վրայ զալիս են պարսից զօրավարները, և որոնց տեղ մենք կըսպասենք, որ հին վէպի Մանուէլ Մամիկոնեանը դուրս գար: Գայլ Վահանի անունը, կարծում ենք, փոխանակած է Մանուէլեան 5-րդ դարու հերոս Վահան Մամիկոնեանի Պարսից դէմ վարած կռիւների ազդեցութեան տակ. իսկ Վահան Կամսարականի անուն

1) Չհաշուած Պորպէս, Գարհար, Գրգուռ անունների համար գրածները, մենք այդտեղ գտնում ենք հետեւեալ անուններն ու գրանց զրոյցները. «ոխնչ» (եր. 32), Մահու ագարակ, Թիւ (եր. 54), Մահու բլուր (36), Այծից բերդ (36. Սրեմաձոր, Սրինց ձոր, Գողոց աղբիւր (39), Ժողովս (40), Թմբրաձոր, Վարադարլուր, Շիրականիք (42), Հոնընկէց (44, 46), Մոգուց գերեզման (45), Հանդիսեանք (47), Յետսանկ (48), Մահու առիթ (47), Եուրայ (48), Ներքին Անկնիս, Վայր Անկնիս, Պաղակ, Փանդիկ 52), Հայկերտ (53):

մէջ մնում է յիշողութիւն Արշաւիր Կաթսարականի որդիներէց՝ Վահանի, որոնք գործակից էին Վահան Մամիկոնեանին՝ սրա վաճառքով կռիւներում ընդդէմ պարսից Սուրէն, Միհրան և ուրիշ զօրավարներին: Թէ Վահան Մամիկոնեանի մասին զրոյցներ են նշել, երևում է Սեբէոսից, որին ծանօթ չէ Ղազար Փարպեցու պատմութիւնը, որ և հաւաստեալ ժողովրդական աւանդութիւններէց առնելով՝ Փարպեցուց տարբեր պատմում է Վահանի ապստամբութիւնը, պարսիկներին հալածելը և Գեղանայ դաշտում պարսիկներին յաղթելը: Այս Սեբէոսը պատմում է թէ ինչպէս Վարդան Մամիկոնեանը ապստամբում է Խոսրով Անուշ Ընդան թագաւորից, սպանում է Սուրէն մարզպանին. թագաւորն ուղարկում է Վարդանի վրայ Միհրան անունով մէկին, ապա և ուրիշներին. և նոյն իսկ ինքը թագաւորն է գալիս Վարդանի վրայ, բայց նա էլ յաղթւում է և իւր կնոջը գիրի թողնելով Հայոց ձեռին՝ փախչում է: Այս Վարդանի յիշողութիւններն են անշուշտ որ մնացել են Տարօնոյ պատերազմի մէջ, միայն Վահան ու Սմբատ անունների տակ:

Վարդան Մամիկոնեանի մասին շատ բան չգիտենք. իսկ Վահանի բնաւորութիւնը յայտնի է Փարպեցուց, որը շատ լաւ ընտրողում է Վահան Վաղարշ թագաւորի բերանով. «Մի գուցէ, ասում է Վաղարշ, յղեալ քո առ Վահան՝ և նա պատճառանօք բաղցը խոսելով ընդ քեզ՝ խաբիցի գեղ և ֆնաս ինչ առնիցէ, Վասն զի այրն ինքն բաջ է և բազմալիս է. քանզի և ցայժմ ոչ այնքան այնպիսի գործեալ վճարեաց նա և որք ընդ նման էին՝ լոկ քաջութեամբ» (կր. 488): Եւ այդ բնաւորութիւնը երևում է Վահանի բոլոր արարքների մէջ, երբ նա կոտորում է պարսիկներին: Նոյնպիսի բնաւորութիւն գտնում ենք և Տարօնոյ պատերազմի մէջ Գայլ Վահանի համար: «Յիրաւի է ինձ անունդ (Գայլ), ասում է ինքը հերոսը, քանզի դամ կոտորեմ, երթամ և այլ դամ»: Բայց այդ Գայլի նման կոտորող Վահանը ոչ այնքան քաջութեամբ, ճակատ առ ճակատ կռուելով է յաղթում թշնամիներին, որքան խաբէութեամբ. խորամանկութեամբ: Նա «իմաստութեամբ» որսում է պարսիկներին և թակարդի մէջ ձգելով՝ ջարդում է: Ժողովուրդը սովորաբար, և ոչ միայն մեր մէջ, խորամանկութիւնը խելք է համարում, իսկ խորամանկութիւնը կռուի մէջ «իմաստութիւն» է մեր Տարօնոյ պատերազմում: Մինչ հայ իշխանները, գլխաւորապէս Գայլ Վահանը, այսպէս իմաստուն են հանդիսանում, պարսիկներն անմիտ են և խաբւում են: Շատ պարզ երևում է, որ այդ զրոյցների մեծ մասը պատմուել են պարսիկներին ծաղրելու համար: Ժողովրդական ծաղրն ու զուարճախօ-

սութիւնը շարունակ ցոլում է Տարօնոյ պատերազմի մէջ: Մաղ-
րական է նոյն իսկ այն երգը, որ բերուած է Վարազաբլրի համար:
Տարօնոյ պատերազմի մէջ առանձնապէս աչքի է ընկնում և
ս. Կարապետի կատարած դերը: Ճիշտ է, հեղինակն իւր կողմից
աշխատել է բարձրացնել տեղական սրբավայրի նշանակութիւնը,
բայց նրա աւելացրածն ու ժողովրդականը տարբերոււմ են: Վէ-
պի ու զրոյցների մէջ հէնց ս. Կարապետը մեծ տեղ է բռնել:
Թշնամիների նպատակներից մէկն է Հայոց հաւատի տեղը կոր-
ծանել և հայ կրօնաւորներին սպանել: Եւ պարսիկներն այդ ա-
նում են: Ս. Կարապետի կրօնաւորներն իրենք էլ հարկաւոր դէպ-
քում մասնակցում են իշխանների վարած կռուին, և ինքը ս. Կա-
րապետը օգնում է հայերին՝ երեւելով կռուի մէջ իբրեւ ռալ մի
գլխաւոր, որ լոյս փայլէր ի հերաց նորա, և զաչս թշնամեացն
կուրացուցանէր» (եր. 54, 48): Սրանք ժողովրդական պատմութեամբ-
ներ են:

Ամփոփելով մեր գրածները Սերէտսի և Յովհան Մամիկո-
նեանի մասին՝ մենք դանում ենք, որ Սերէտսը ժամանակագրա-
կան տեղեկութիւնների մէջ գրուած՝ բերել է հին վէպից հա-
տուածներ. նախ Մամիկոնեանց նախնի եղբայրների՝ Մամիկո-
նեանի Հայաստան գալը, ապա նրանց սերունդներից (չհաշուած
Վարդանանց պատերազմը, որ Եղիշէից է աւելում, թէպէտ և Կար-
միր մականունը և ժողովրդականին է ակնարկում) Վահանի, Վար-
դանի և Մուշեղի մասին զրոյցներ: Նոյն ձևով հին վէպից հա-
տուածներ գտնում ենք զանազան տեղեկութիւնների մէջ ցրուած և
Յովհան Մամիկոնեանի մէջ, հետը վերցրած և Զենոբի մասը:
Այստեղ ևս պատմութեամբ է երկու եղբոր Հայաստան գալը և Տարօ-
նում հաստատուելը միայն աստուածութեան կամ աստուածութիւն-
ների հետ շփոթուած. ապա մի կտիւ հիւսիսային աղգբերի դէմ,
յետոյ Մուշեղի շրջոյր և նոր Գայլ Վահանի և միւսների մասին:
Երկու մատենագրի մէջ ևս նիւթը գրեթէ միևնոյն է, միայն Սե-
րէտսն անշուշտ աւելի պատմական ձևով է և մօտիկ է իրական
պատմութեանը և Վահանի ու Վարդանի արարքները Մուշեղից
առաջ է դրած, իսկ Յովհան Մամիկոնեանը աւելի ժողովրդական
ձևով է պատմած. Վարդանի մասին, որ հաւաստեաւ է ապէս պատ-
մական է, չկայ, այլ միայն Վահան և միւսները, բայց Մուշեղից
յետոյ: Երկու մատենագրի մէջ ևս դրանք հին վէպի ժողովրդա-
կան արձագանքներ են, որոնք նման լինելով հանդերձ՝ իրարուց
տարբեր են: Կատարեալ նմանութիւն պահանջել ի հարկէ չենք
կարող, քանի որ միևնոյն աղբիւրից և միակերպ չեն օգտուած
այդ երկու հեղինակը որոնք ժամանակով ևս անպայման իրարուց

հետու են: Զպէտը է մոռանալ, որ ժողովրդի մէջ նոյն իսկ միևնոյն ժամանակում նոյն զրոյցները տարրեր տարրեր ձևերով են պատմուած:

Աւանձնապէս Մուշեղի վէպի համար պէտք է նկատել, որ Տարօնոյ պատերազմի մէջ ևս Մուշեղը կուռում է, ինչպէս Սերէոսի մէջ, պարսից գահի ժառանգի համար: Ծիշտ է, այստեղ Մուշեղը չի սպանւում, բայց վերջը նա կուռին մասնակից չէ, և Վահանը Մուշեղի մահուան վրէժ առնելու կարիք չունի, ինչպէս Մասուէլը, այլ նա միայն վերջինիս կռիւներն է անում պարսից դէմ: Միւս կողմից՝ վէպը կորցրել է ընդհանուր ազգային բնաւորութիւնը և դարձել է տեղական զրոյց Տարօնոյ, որի հետ է և Սասունը: Սասունցիք արդէն, իբրև Սանասարի ցեղ, մասնակից են կռիւներին: Հայ թագաւոր չկայ, բայց կռիւը դեռ պարսից դէմ է: Երկրում իշխում են պարսիկները, որոնցից ապստամբում են Տարօնոյ և Սասնոյ տէրերը և կուռում են տեղական անկախութեան համար: Պարսից կողմից գլխաւոր ձգտումն է հպատակեցնել հայերին և հարկի տակ դնել նրանց՝ քանդելով նրանց սրբավայրը: Հայերը միշտ յաղթող են դուրս գալիս: Տարօնոյ պատերազմի այս ընդհանուր բնաւորութիւնն այնուհետև մնում է նոր վէպի մէջ, միայն նոր պատմական դէպքերի ազդեցութեան տակ կերպարանափոխուած, այն է պարսից տեղ արաբացիք են անցնում և Տարօնի տեղ Սասունը, որ յետագայ դարերում աւելի նշանաւոր դեր է խաղացել: Այդ անցման մի պատմուածք մենք տեսանք Տարօնի վէպի մէջ, որ վերեւում գրինք:

Սասնոյ Սանասարի որդի Մուշեղը—Տարօնի վէպից իմանում ենք, որ Տարօնոյ և Սասնոյ տէր Մուշեղը դարձած է Սասունցոց նախնի Սանասարի որդի՝ Մուշ անունով, նա Սասնոյ տէրն է, իսկ Տարօնը յետ է մղուած՝ դառնալով նրա նշանած կամ կինը: Ուրիշ խօսքով վէպի գլխաւոր կենտրոնը Տարօնից արդէն փոխադրուած է Սասուն, և Մուշեղի հին վէպը միացած է Սասնոյ աւանդութեանը: Այս տեղափոխութիւնն ու փոփոխութիւնը շատ հեշտութեամբ պիտի կատարուէր, քանի որ հին Մուշեղը միանգամայն և Սասնոյ տէրն է, և նրա նախնի երկու կողայրների Հայաստան գալու և Սիմ լեռան ստորոտում՝ Տարօնում բնակելու աւանդութիւնն ըստ էութեան միևնոյն է, ինչ որ Սանասարի և իւր եղբոր աւանդութիւնը: Յովհան Մամիկոնեանի մէջ արդէն, ինչպէս տեսանք, Մամիկոնեանց ծագման աւանդութիւնը մթնացած ու շփոթուած էր ուրիշ աւանդութիւնների հետ, ուստի և հեշտութեամբ նրա տեղը կարող էր անցնել Սանասարի և իւր եղբոր աւանդութիւնը:

Մի ուրիշ էական փոփոխութիւն էլ այն է, որ Սասնոյ Մուշեղը կուռւմ է ոչ թէ պարսիկների դէմ, այլ արաբացիներին. և վէպն ունի արաբական շրջանի բնաւորութիւն, մինչ Յովհան Մամիկոնեանի մէջ այդ ազդեցութիւնը չի երևում: Արդարեւ, այստեղ եւ Մուշեղի յաջորդներից Տիրան Մամիկոնեանը կուռւմ է Արաբացոյց դէմ. բայց նա մի անկախ զրոյց է, որը կարող է և իւր պատմահայն հիմունքն ունենալ, քանի որ արաբները Հայոց վրայ Տարօնի կողմից եւ յարձակում են դրոժել: Այս պատմական յիշողութեան և զրոյցի ազդեցութեան տակ հէնց Մուշեղի վէպի մէջ հին պարսիկներին կարող էին փոխանակել արաբացիք:

Այսպիսի փոփոխութիւնների հետ Տարունի վէպը պահուած է դեռ հին վէպի մի քանի էական գծեր. Մուշեղը իւր հօր հետ կուսակից է Յունաց և կուռւմ է նրանց հետ միասին, ճիշտ է՝ ոչ Հայոց թագաւորի որդու համար, ինչպէս Բիւզանդի մէջ, և ոչ պարսից թագաւորի որդու համար, ինչպէս Սերէոսի և Յովհան Մամիկոնեանի մէջ, այլ Միջագետքի մի թագաւորի, Պերոզի որդի Շահրիամի համար, որ թէպէտ և հոռմայեցի է կոչւում, բայց իւր և իւր հօր անունը պահուած է դեռ պարսկական յիշողութիւնը: Հին վէպից է անշուշտ և Արգիշտի Բակուրի դաւաճանելը հայերին և հաւասան ուրանալով արաբացոյց կողմն անցնելը: Դա Աղանեաց Բակուր բոլեթի դաւաճանութիւնն է և պարսից կողմն անցնելը:

Հին վէպի մնացորդներ ցօրի մեզ:—Դժբախտաբար մենք չունենք մեր վէպի բազմաթիւ հին ու անթերի պատմութիւններ և Տարունի վէպից յետոյ անմիջապէս ստիպուած ենք նոր վէպի պատմութիւններին անցնել, որով վէպի զարգացման շրջանները մութն ու անորոշ են մնում. բայց և այնպէս ունեցած մի քանի հին պատմութիւններից, թէպէտ և թերի, կարողանում ենք ըմբռնել հին վէպի կերպարանափոխութիւնը, որով նոր վէպն է կազմուած: Միւս կողմից՝ նոր վէպի մի քանի կենդանի, մեր աչքի առաջ ունեցած, յատկութիւններից հասկանալի է լինում մեզ համար այն փոփոխութիւնը, որ Բիւզանդի Մուշեղի վէպը կրել է Սերէոսի, Յովհան Մամիկոնեանի և Վակիդիի մէջ:

Տարունի վէպի մէջ պարսիկներին, տեսանք, փոխանակել են արաբացիք, որոնք և մնում են նոր վէպի մէջ, միայն շատ ընդհանրօրէն 7-րդ դարու արաբների փոխանակ հանդէս է դալիս Բաղդադու խալիֆայութիւնը, որ աւելի նոր ժամանակի յիշողութիւն է, և որի հետ աւելի շատ յարաբերութիւն են ունեցել Տարօնի և Սասնոյ իշխանները: Միւս կողմից՝ մեր վէպի մէջ կենդանի կերպով տեսնում ենք թէ ինչպէս Բաղդադի խալիֆաներն, իբրեւ ա-

ւելի հին ժամանակի յիշողութիւն, տեղի են տալիս նորագոյն Եգիպտոսի, Մսրայ մեկեքներին, և մի քանի պատմութեան մէջ մինչև անգամ չեն յիշատակում: Հին թշնամի ազգի տեղը նորի անցեալը կատարում է ուրիշն ժամանակագրական կարգով: Բայց ինչքան էլ հին հերոսին կամ ազգին փոխանակում են նորերը հինը երկար ժամանակ դեռ մնում է այս կամ այն պատմութեան մէջ կամ մենակ, կամ նորի հետ միասին, մինչև հետզհետէ յետ մղուելով մթնանում է և վերջը նոյն իսկ մոռացութեան տրւում: Այս տեսնում ենք նոր վէպի մէջ Բաղդադու խալիֆաների վերաբերմամբ. նոյնը պէտք է ընդունենք և պարսիկների համար:

Պարսիկների անունը ճիշտ է մենք չունենք գտնէ մեզ ծանօթ պատմութեան մէջ. բայց հին վէպի Պարսից Շապուհ արքայի անունը դեռ մնում է իբրև Շապի արքան, կամ աւելի աղաւաղուած՝ Շրապիան Խորասակամ (1-ն 169 հտն. 3-րդ 46 հտն. 57 հտն.): Դա Դաւթի, հին Մուշեղի փոխանակի, ոտին է, որ իբրև փահլևան է հանդիսանում: Շապի արքան փալեանի հետ միասին, կամ նրա փոխանակ, նայելով պատմութեանը՝ նոյն դերը կատարում են Խըյ (խոյ), Համզայ Լօռայ, Համզայ փահլևանները, Օղան Տօղան թագաւորը կամ թագաւորները «Աշու էն Էանէն». կամ Չինմաշինի թագաւորը, Հալաբայ թագաւոր, Լանդադ թագաւոր և ուրիշներ (1-ն 169 հտն. 2-րդ, 42 հտն. 3-րդ 45 5. հտն. 124 հտն. 3-րդ. 485 հտն. 5-րդ. 525 6-րդ, 48. 7-րդ. 33 հտն. 9-րդ. 388 հտն. 447) — որոնք զանազան ժամանակների յիշողութիւն են, և որոնց բոլորի հետ կաւում է Դաւիթ և բռնւում ու շղթայում է. բայց ազատւում է Ձէնով Յովանի օգնութեամբ: Ուրիշ պատմութեան մէջ Շապի արքան փայլեանի դերը կատարում է Բաղդադու խալիֆան և նոյն իսկ Մսրա մեկեք, որոնց նշանածին առնում են Դաւիթ կամ Աբլաղ (որը իւր որդի Դաւանիկ որբիկի հետ Դաւթի և Մանասարի փոխանակն է), ուստի և կոչւ են զալիս Դաւթի կամ Աբլաղի ու սրա որդի Դաւանիկ որբիկի (Դաւթի) վրայ: Այս միևնոյն միջագէպը կրկնուած պատմութեան է և Մհերի համար, որ առնում է Հալաբայ թագաւորի նշանածին, և թագաւորը խորամանկութեամբ բռնում և հորի մէջ է ձգում Մհերին, բայց սա հորից ազատւում է մի պառաւի օգնութեամբ: Հալաբայ այս թագաւորին փոխանակում է և Շապի արքան, միայն ոչ Խորասակամ կամ Խորասանու, այլ Լօռուայ, որ շփոթութիւն է անշուշտ:

Այսպէս տեսնում ենք՝ հին վէպի պարսից Շապուհ արքան, Մուշեղի ոտիւր, նոր վէպի մէջ դեռ մնում է Շրապիան Խորասակամ կամ Խորասանու, Շապի արքան անունով իբրև ոտի Դաւ-

թի կամ, նոյն պարագաներով, նրա որդի Մհերի Բայց նրան փոխանակել են յաջորդաբար՝ պատմական դէպքերի ազդեցութեան տակ՝ ի միջի այլոց Բաղդադու խալիֆան և Մարայ մելիքը: Հին ժամանակ անշուշտ դեռ հրէար այս կամ այն պատժուածքների մէջ՝ Շապի արքան գլխաւոր դերն էր կատարում, մինչև որ յետ մղուելով Բաղդադու խալիֆայի և ապա Մարայ մելիքի առաջ՝ համեմատաբար երկրորդական դեր է առել, այն է պարսից դաշնակից Բակուրինը:

Այսպիսի փոփոխութեամբ նսեմացել և աւելի ևս աննշան են դարձել և հին Մուշեղն ու Պապ խաղաւորը:

Հին վէպի Հայոց թագաւոր Պապի անունը նոր վէպի մի պատմուածքի մէջ միայն գտնոււմ ենք, և, Լալայեանի ձեռագիր պատմուածքի մէջ, որ այս յօդուածը գրելուց յետոյ բարի եղաւ մեզ յանձնելու: Պապի անունը, որ իբրև յաւելւած մտցնում ենք այստեղ, հաստատում է մեր կարծիքները, և հաւատացած ենք, որ ապագայում նոր պատմուածքներ այս կարծիքը բոլորովին կըճշտեն: Պապը, ինչպէս անուան ստուգաբանութիւնը պահանջում է, դարձել է մեր գիւցադների պապը, այսինքն Մովսէս կամ Փիրգատ խանուծի և Քեօի Թորոսի հայրը, ուրիշ պատմուածքներով կամ լոկ խաչապաշտ Հայոց թագաւոր է կոչւում, կամ խաչապաշտ Ղուծրիկ թագաւոր: Պապը հայոց թագաւոր է ըստ վէպի և նստում է Կապուտկողում. իսկ Կապուտկող անունը, ինչպէս սկզբում ևս նկատել ենք, շփոթուած կարող է լինել հին Կապուտայ (նոյն և Խանդութի բերդ) Արտագերից բերդի հետ, որ հին Պապի և Մուշեղի վէպի մէջ մեծ դեր է կատարում. այստեղ յայտնի է ամրանում Փառանձեմ թագունին, որ գերում է Շապուհ արքայից: Նոր վէպի մէջ Հայոց Պապ թագաւորի (խաչապաշտ Ղուծրիկ) թշնամին է փոխանակ Շապուհի իհարկէ Սեներեւրիմ, կամ Բաղդադու Խալիֆան, Մարայ մելիք կամ լոկ կոտապաշտ թագաւոր, որ յարձակում աւերում է մեր Հայաստանը ու հայ ազգը փչացնում և գերի տանում կամ բռնի կին առնում Հայոց Պապ թագաւորի աղջկան:

Հին վէպի և Տարսնոյ պատերազմի Ողականի և Մշոյ տէր Մուշեղը նոր վէպի մէջ դեռ Մշոյ թագաւոր է, բայց դարձեալ ոչ ժամանակակից պարսից թագաւորների, այլ նրանց յաջորդ Բաղդադի խալիֆայի ինչպէս Տարսնի վէպի մէջ Մուշ (եղ)ը արարացոյց ժամանակակիցն է), որ մի քանի անգամ արշաւում է Հայոց վրայ, յատկապէս Մշոյ ս. Կարապետի վրայ. հայերը սկզբում լաղթւում են և յետոյ ս. Կարապետի օգնութեամբ յաղթում են նրան: Մուշեղը այնքան յետ է մղուել, գոնէ ծանօթ

պատմութեան մէջ որ մինչև անգամ իւր քաջ ընաւորութիւնը կորցրել է. նա վախճանում է Բաղդադու խալիֆայից. «էնի զօրընդեղ թագաւոր աս. կըզայ մեր առ ու հասիր կըտանայ» (3-րդ 15). Մուշեղը էլ ուրիշ գեր չունի մեզ ծանօթ պատմութեան մէջ, որովհետեւ նրա գերն ամբողջապէս իւր վրան է արել Դաւիթ Բագրատունին, որ և դարձել է Սանասարի որդի կամ թոռ:

Դաւիթ Բագրատունու ժամանակից է, տեսանք, և Ձէնով Յովանը: Մեր վէպի պատմութեանից պարզ երևում է, որ այս հերոսի տիպը ևս 9-րդ դարու դէպքերի ազդեցութեան տակ չէ մտել վէպի մէջ, այլ միայն խութեցի Յովնանի անունը փոխանակել մի աւելի հին անուն Բեռի Թորոսին. միայն դա այն աստիճանի զեռ յետ չէ մղել Բեռի Թորոսին, ինչպէս Դաւիթը Մուշեղին: Բեռի Թորոս և Ձէնով Յովան իրօք նոյն գործող անձն են վէպի մէջ. մի քանի պատմութեան մէջ Բեռի Թորոսն՝ իբրև աւելի հին ժամանակի անուն՝ բոլորովին դուրս է ընկել՝ տեղի տալով նորագոյն Ձէնով Յովանին. մինչ ուրիշ պատմութեան մէջ Ձէնով Յովանի անունը չկայ և միայն Բեռի Թորոսն է Դաւիթի հովանաւորողն և նեղութեան մէջ օգնողը: Կան պատմութեան, որոնց մէջ Բեռի Թորոսն ու Ձէնով Յովանը միաժամանակ են դուրս գալիս՝ կիսելով նոյն դերը կամ թէ դերը կաւարում է միայն Բեռի Թորոսը, իսկ Ձէնով Յովանը յիշուած է անունով միայն առանց դերի: Ձէնով Յովանը սովորաբար Դաւիթի եղբայրը կամ հօրեղբայրն է. բայց և նա Դաւիթի քեռին է դուրս գալիս և նոյն իսկ Բեռի Թորոսի որդի (3-րդ. 23, 25). Մի պատմութեան (7-րդ. 49 հտն.) Ձէնով Յովանի փոխանակ Բեռի Թորոսի դերը կիսել է Իշխանը, որ կարող է և հասարակ անուն լինել իբրև յատուկ առնուած:

Բեռի Թորոսի կամ Թեաթորոսի անունն մէջ պահուած է Թէոդորոս Ռշտունու յիշատակը: Այն հանգամանքը, որ Ձէնով Յովանի անունը փոխանակում է Բեռի Թորոսին, ցոյց է տալիս, որ վերջինիս անունը 9-րդ դարու երկրորդ կէսից առաջ արդէն մտած է եղել վէպի մէջ, հաւանօրէն նոյն իսկ 7-րդ դարի վերջում, կամ 8-րդում. երբ պարսիկների տեղ սկսել են մտնել արաբները: Անշուշտ չենք կարող ասել, որ Բեռի Թորոսն կամ Թեաթորոսն ևս իւր կողմից կարող չէ փոխանակած լինել մի աւելի հին անուն, Չարուանդին (կամ սրա որդուն), որ կայ Տարունի վէպի մէջ, որը թէպէտ 9—12-րդ դարում միայն կարող է գրի առնուած լինել, բայց իւր մէջ պահում է վէպի հնագոյն ձևեր: Այդ տեղ գործողութիւնը դրւում է արաբացոյց տիրապետութեան սկզբում, 7-րդ դարում, Թէոդորոս Ռշտունու ժա-

մանակը. Տարունի հօր գլխաւոր քաղաքը Խլաթն է, որ աւելի նոր ժամանակի յիշողութեան է, բայց և յիշուած է Ռշտունեաց Ոստանը, որ աւելի հին է:

Այսպէս մենք տեսնում ենք թէ ինչպէս վէպի մէջ հետզհետէ մտնում են նոր տարրեր, և նորը կամաց կամաց յետ է մղում հինն,—Դաւիթը՝ Մուշեղին, Ձէնով Յովանը՝ Պետի Թորոսին կամ Թեաթորոսին, Մարայ մելիքը՝ Բաղդադու խալիֆային, Բաղդադու խալիֆան՝ հին Շապուհ արքային, Ղուամրիկ կամ լոկ խաչապաշտ Հայոց թաղաւորը՝ Պապին,—բայց մինչև այժմ այս կամ այն պատմութեան մէջ մտնում են դեռ հին անունները: Միւս կողմից մենք տեսանք, որ հին վէպից Մուշեղի ճիւղը դառնում է նախ Տարօնի վէպ, որի հետ է և Սասունը. ապա վէպի գործողութեան տեղը փոխադրում է Սասուն, և Տարօնը միայն երկրորդաբար արուած է կալուած Սասնոյ իշխաններին: Վէպն աւելի հին է քան Զ-րդ դարու երկրորդ կէսի Սասնոյ դէպքերը, որոնց ազդեցութեան տակ, ինչպէս վերևում գրեցինք, շատ զօրեղ կերպարանափոխութեան է ենթարկուել վէպը, այնպէս որ թուած է թէ այդ ժամանակ է կազմուել և միայն հին վէպից տարրեր վերցրել իւր մէջ:

Բայց եթէ լաւ քննենք, կը տեսնենք, որ նոր վէպն իւր ողովու միջադէպերով ևս հնի արձագանքներն է կրում իւր մէջ: Այսպէս Սանասարի և իւր եղբօր հաստատուելը Տաւրոսի վրայ նոյն է ինչ որ Մամիկ-Կոնակի պատմութիւնը. Սանասարի որդի Առիւծաձև Մհերի որսի սարի պատմութիւնը նոյն է ինչ որ Մամիկ-Կոնակի սերունդ Վաչէի մասին պատմածը, որ տեսանք վերևում: Իսկ Դաւթի վէպն իւր էութեամբ նման է Մուշեղի վէպին: Հին վէպի մէջ պարսիկներն են յարձակում գործում հայերին նուաճելու և հարկի տակ դնելու համար. իսկ Տարօնոյ պատերազմի մէջ հայերին հնազանդեցնելու հետ՝ պարսից նպատակն է և աւելի հայոց հաւատի տեղը ս. Կարապետ և կոտորել կրօնաւորներին: Այս միևնոյնն անում են Դաւթի վէպի մէջ պարսից յաջորդ Բաղդադու խալիֆան կամ Մարամելիքը, յարձակուելով ս. Կարապետի և աւելի Մարութայ Բանձր Աստուածածնի վանքի վրայ, որի կրօնաւորները կոտորւում են Կուղբադիկի ձեռքով, ինչպէս Ս. Կարապետի կրօնաւորները Մուշեղի վէպի մէջ Պարսից ձեռով: Նորագոյն Բաղը կամ Բադիկը, Մրումնեան հարստութեան հիմնադիր Բաղ Ամիրայի անունը, փոխանակել է պարսիկ Մհրանին. դէպքը Սուրբ Կարապետից դարձեալ Սասուն է փոխուել. իսկ ս. Կարապետի վրայ յարձակումը Բաղդադու խալիֆայի կողմից, որ դեռ յիշուած է վէպի մէջ, յետ է մղուել: Յաղ-

թողը նոր վէպի մէջ ևս հայերն են, և Մարայ մեքի կին ու քորը և ամբողջ վրանը, բանակով հանդերձ ընկնում է Դաւթի ձեռք, որ նոյնպիսի մեծահոգութեամբ է վարում գերիներէ հետ, ինչպէս հին Մուշեղը Շապուհի կանանց:

Հին Մուշեղի վէպի մէջ հայերը ենթարկւում են պարսիկներին և արքայորդին՝ Պապ պատանդութիւնից դառնում է Մուշեղի հետ՝ նստելու իւր հօր տեղը: Նոր վէպի մէջ Սասունն ենթարկւում է Մարայ մեքին և Յ. Վերգոն է Դաւթի հետ գերութիւնից դառնում՝ նստելու հօր բերդում: Կռիւ անողն այնտեղ Մուշեղն է, այստեղ Դաւթ: Մուշեղի մահն առաջանում է նրա և թագաւորի թշնամական յարաբերութիւնից, միայն ոչ Պապի, այլ Վարազդատի օրով, իսկ Դաւթի մահը բոլորովին ուրիշ պատճառից է առաջանում: Ինչպէս կտեսնենք, այդ մահն ընդհանուր առաջադիական գծով է պատմուած: Միայն՝ թէ Դաւթը և թէ Մուշեղը երես առ երես կռուի մէջ չեն սպանւում, երկուսն ևս անդէն ժամանակ անակնկալ յարձակումով են սպանւում:

Մուշեղի մահուան վրէժն առնում է «եղբայրը» Մանուէլ, որ գերութիւնից ազատուելով՝ գալիս Մուշեղին սպանողին ստատիկ պատժում է, և ապա շարունակելով կռուել Պարսից դէմ՝ յաղթութիւններ է տանում և երկիրն ապահովում: Իսկ Դաւթի մահուան վրէժն առնում է որդին՝ Մհեր, որը նոյնպէս, ինչպէս տեսանք, գերութեան բանտարկութիւնից յետոյ՝ գալիս հօրն սպանողին սաստիկ պատիժ է տալիս, և կռուելով Կող Բաղնի թոռների հետ, որոնք շփոթւում են Բաղդադու խալիֆայի թոռների հետ, ապահովում է Սասունը:

Այսպէս նոր վէպը իւր խոշոր էական գծերով շատ նման է հին վէպին և մասնաւորապէս Մուշեղի ճիւղին: Այնպէս որ եթէ նոր վէպի մի քանի անունների տեղ դենք հին անունները, որոնք, ինչպէս տեսանք, յետ են մղուած նոր վէպի մէջ, երկու վէպի նմանութիւնը նոյնութիւն կը դառնայ և կը մնան այնպիսի տարբերութիւններ, որոնք աննշան են: Այդ տարբերութիւնների մէջ պէտք է շեշտել այն, որ հին վէպի շատ ճիւղեր և միջադէպեր չկան նորի մէջ,—դրանք, հասկանալի է, մոռացութեան են տրուած,—և ապա այն, որ նոր վէպի մէջ ևս կան միջադէպեր, որ հնի մէջ չկան: Այս երկրորդ տեսակի միջադէպերը, սակայն, գրեթէ բոլորը դիւցազնական առասպելներ և գծեր են, որոնք նոր կարող էին մտնել վէպի մէջ և եթէ հին վէպի մէջ եղած էլ լինէին, մեր մատենագիրները չպիտի յիշէին: Ներքեւում մենք կը տեսնենք այդ դիւցազնական մասը: Այստեղ ամփոփենք մեր եզրակացութիւնը:

Մենք ունեցել ենք մի հին մեծ ազգային վէպ, որ արդէն պատրաստ է եղել 5-րդ դարում. պատրաստ՝ ոչ այն մտքով, թէ միակերպութիւնն ստացած մի որոշ հաստատուն պատմութեամբ է եղել, այլ բազմաթիւ ու բազմազան զրոյցներ, մեծ մասամբ իրարուց անկախ, խմբուած են եղել Պարսից պատերազմի շուրջը և պատմուել մի քանի սերունդների վրայ, յաճախ միեւնոյն միջադէպը մի հերոսից միւսին տրուելով, կամ երկուսի, երեքի վրայ ևս պատմուելով: «Պարսից պատերազմը» նոյն վիճակի մէջ է եղել, ինչ որ այժմ «Սասնու ծներն» ունի:

Այդ հին վէպի մի քանի հատուածներ երկար ապրել են ժողովրդի մէջ՝ դարերի ազդեցութիւնից կերպարանափոխուելով: Մուշեղի ճիւղը յատկապէս ապրել է Տարօնում և ստացել տեղական բնատրութիւն: Կազմուել է մի նոր վէպ՝ «Տարօնոյ պատերազմ»: Այնուհետև այս վէպն արարացոց ժամանակի ազդեցութեամբ փոփոխութիւն է կրել. պարսից դէմ կռիւը դարձել է արարացոց դէմ:

Վէպն այնուհետև 9-րդ դարու երկրորդ կէսին Սասնում և Տարօնում տեղի ունեցած դէպքերի ազդեցութեան տակ բոլորովին կերպարանափոխ է եղել և ապա յաջորդ դարերի ազդեցութիւնն ևս կրելով, գլխաւորապէս մինչև 13-րդ դարը, կազմուել է մեր նոր վէպը: Տարօնոյ պատերազմը պարսից դէմ դարձել է Սասնու կռիւ: Մարայմեղքի դէմ: Հին անունները կամ մոռացութեան են տրուած շատ հին միջադէպերի հետ, կամ թէ, ինչպէս Մուշեղ, Պապ, և Շապուհ արքան, յետ են մղուած նորերի առաջ: Այս կերպարանափոխութիւնը կատարուել է մէկ այն պատճառով, որ Սասունն անբաժան է եղել Տարօնից, մէկ էլ որ Սասնու 9—13-րդ դարու դէպքերը նման են եղել հին վէպի մէջ պատմութեանը: Նոր վէպի մէջ գրեթէ չկայ մի միջադէպ, որ հնի մէջ չլինի: Կենցաղական դժերը մի կողմ թողած՝ նորի գիւցաղական առասպելները միայն չենք գտնում հին վէպի մէջ:

Նոր վէպի մէջ ապրում են, ուրեմն, հին վէպի տարերքն ու ընդհանուր ոգին: Նոյն ձևով, մենք կը տեսնենք, նոր վէպի մի քանի առասպելների մէջ դեռ կենդանի մնում են հին առասպելներից հատուածներ:

Թ.

ԴԻԻՑԱԶՆԱԿԱՆ ԿՈՂՄԸ

Աւանդութեան ազդեցութիւնը.— Մինչև այժմ ևս մեր ժողովր-

դի մեծագոյն մասն իւր հաւատքով, հայեացքներով ու բարքերով դեռ էապէս միջնադարեան վիճակի մէջ է: Իսկ միջին դարերում, երբ մեր վէպն իւր հաստատուն կերպարանքն է ստացել, մեր աամիկը անունով միայն քրիստոնեայ է եղել. կեանքի ու զրոյցի մէջ շարունակել է պահել հին հեթանոսական հաւատալիքն և աշխարհայեցողութիւնը, շատ սակաւ քրիստոնէական գոյնով ներկուած, և այս ոչ իբրև սնոտիապաշտութիւն, այլ իբրև կենդանի հաւատք: Աւանդութիւնն է եղել այդ ժամանակ, ինչպէս մեծ մասամբ ցայժմ, ռամկի գլխաւոր հոգևոր սնունդը. իսկ աւանդութիւնը, յայտնի է, մեծ դժուարութեամբ է փոփոխութեան ենթարկուում. և նրա միջոցով հին ժառանգութիւնը բաւական ճշտութեամբ անցնում է նոր սերնդին, որով և ռամկի ներքին, մասամբ և արտաքին կեանքը շատ երկար ժամանակ հաստատուն կերպով նոր հին ճանապարհով է ընթացել:

Գալով ժողովրդական վէպին, այստեղ ևս աւանդութեան նոյն ազդեցութիւնն ենք տեսնում. ինչքան էլ ժողովուրդը իւր նոր պատմական դէպքերից առնելով վէպ ու զրոյցներ ստեղծէր, այդ նորի մէջ անհրաժեշտօրէն պիտի մտնէր հին աւանդութիւնից ստացածը, թէ հին վիպական հատուածներ, և թէ հին վիպական գծեր և առասպելներ: Նոր պատմական դէպքերի հետ, ուրեմն, կողքէ կողք պէտք է ապրէին հին առասպելները, կամ թէ սկզբնապէս բուն պատմական զրոյցը հետզհետէ պիտի ստանար հին առասպելի կերպարանք, իրեն քաշելով և միացնելով բուն առասպելական գծեր և նոյն իսկ ամբողջ պատմութեան, որ իսկական առասպելներ են:

Այսպէս էլ կազմուած է մեր վէպը, որ բուն պատմական հիմունք ունի, սակայն ամբողջապէս դիւցազնական վէպի կամ առասպելի կերպարանքով:

Դիւցազնակու՞նք վիպ—Թէ ինչ է հասկացուում այս անուանտակ, այդ շատ լաւ բացատրում է մեր դիւցազն բառը, որ նշանակում է դից ազգ, սերունդ: Դիւցազններն ուրեմն հասարակ մահկանացու, կամ վիպական բառով ասած՝ հողածին չեն. այլ ունեն որևէ աստուածային ծագում: Այսպէս են գրեթէ բոլոր ազգերի դիւցազները, ինչպէս յունաց դիւցազները, ինչպէս օրինակ գերմանների մեծ դիւցազն Սիգուրդը կամ Սիգֆրիդը, որ Օդհին աստուծու թոռան որդին է:

Դիւցազներ օժտուած են հսկայական մարմնով և գերբնական ուժով, որ ժառանգաբար ստանում են իրենց նախնուց կամ նրանց՝ իրենց շնորհած գերմարդկային տուրքից: Նրանք կուում են ոչ թէ հասարակ մահկանացուների հետ, այլ իրենց նման հսկա-

ների, գերբնական արարածների՝ վիշապների, դևերի ու չար ոգիների հետ։ Դիւցազնները, ինչպէս և իրենց նախնի աստուածները, մեծ մասամբ բնութեան անձնաւորումն են, բնութեան տարերական ուժի անձնաւորեալ պատկերացումը. ուստի և նրանց առասպելները մեծ մասամբ սկզբնապէս ֆիզիկական ծագում ունին, այսինքն նրանց արարքների մէջ ժողովուրդը բանաստեղծօրէն բացատրում է բնութեան երևոյթները։ Այս է դիւցազնական ասասպելի էական յատկանիշը։

Ազնանց տոհմ եւ մարդ։—Վէպն ինքը որոշում է թէ Սասնու ծոերը մարդ չեն, այլ «Ազնանց ջնսից», այսինքն դիւցազն են (7-րդ, 53—55)։ «Ազնանք» բառն ազն=ազգ բառից, իբրեւ ազնեանք, ազգ ունեցողների, ազնիւների տոհմ. սկզբնապէս անշուշտ այս բառն ազնուականի իմաստով է գործածուած եղել, որով որոշուել է մեր Սասնու ծոերի ազնուական, իշխանական ծագումը,—բայց այժմ ստացել է ազնաւորի, հսկայի իմաստ։ Ուրիշ տեղ մեր հերոսները կոչւում են ֆերզի ազգ, կամ փահլեան, կամ անձնահուր (3-րդ, 35. 9-րդ, 407)։ Վերջին բառը, որ նշանակում է դարձեալ՝ ազնաւոր, կազմուած է անձն և հուր բառերից, իբրեւ անձամբ հրեղեկ, ինչպէս պատկերացւում են բոլոր գերբնական էակները մեր հին և նոր ժողովրդական հաւատքով։

Վէպը շատ լաւ բնորոշում է իւր հերոսներին և մարդուն հետեւեալ միջադէպով, որ մի առանձին դրոյց է և տարածուած դանազան ազգերի մէջ։

Երբ Սանասարն ու Բաղդասարը իրենց տունը շինում են, «Բաղդասարն ամեն օր կերթար աւղուշ։ Մէկ օր դնաց, մեզի նման մէկ մարդ տեսաւ անտառի մէջ. էդ մարդին վերցրեց դրեց իր ջէրը, բերեց. իր որսն արաւ պրծաւ, եկաւ տունը։ Երկու եղբայրով, մէկ էլ մայրն ու տէրտէրը հաց էին ուտում. բաժակը գինի լցնում, խմում քէֆ էին անում։ Իրար ասին. «Անուշ լինի», էն՝ էնոր, էն՝ էնոր։ Էդ մարդը Բաղդասարի ջէրի մէջ իրար եկաւ, Բաղդասարն իմացաւ։ «Շը», ընկաւ միտքը, ասաւ. «Իմ մէրս, էսօր մէկ բան եմ գտել դրել իմ ջէքս»։ Ասաւ. «հան, տեսնեմ ինչ բան է, որդի»։ Հանեց, տեսաւ մէկ բան ամեղ նման, «էդ էլ Աստուծու ստեղծածն ա, հաց տուէք թող ուտի»։

Այս դրոյցին անմիջապէս միանում է մի ուրիշ անկախ դրոյց որ նոյնպէս կայ ուրիշ ազգերի մէջ։

Ասաւ. «Մէրս, էս (մարդը) մնց գլուխ պիտի պահի»։ Ասաւ. «Որդի, դուք ջրից էք բահամ եկել. դուք ֆերզի ազգ էք. ձեր բանը զօռով է. ըդոնք խելքով կապրեն»։—Ապա մարդու խելքը

փորձելու համար՝ հսկան ասում է նրան, որ ելնի իւր ձիու գլուխը, տայ ձիու տողակը, որի մէջ անգամ քառասուն լիտր գարի էին լցնում: Մարդը տողակը բարձրացնել չէր կարող: Բայց նա բանում է տողակի բերանը, ձին գարին տեսնում է, մոռլթը մտցնում տողակի մէջ. մարդը տողակի պարանը ձգում է ձիու ականջների բամակը, ձին որ գլուխը բարձրացնում է, տողակին էլ հետն է բարձրացնում, Բաղդասարը զարմանում է. «իմ մէքս, քո խօսքն է. ես զօռով էի բարձրացնում, սա խելքով բարձրացրեց: Սրանք քանց մեզ շատ իմաստուն են»:

Ահա հսկայի և մարդու էական տարբերութիւնը: Հսկան յաղթանդամ է այն աստիճանի, որ մարդը նրա գրպանում տեղաւորւում է. նա ուժով է և ամեն բան ուժով է անում և ուժով ապրում: Մարդը փոքր է, բայց հսկայից շատ իմաստուն է. և ինչ որ հսկան ուժով է անում, մարդը՝ խելքով: Մարդու ոյժը նրա խելքի մէջ է: Եւ այս էական գիծը անցնում է գրեթէ ամբողջ վէպի մէջ, որի հերոսները ուժեղ ու յաղթ են, բայց, ինչպէս Դաւիթը, երեխայի պէս միամիտ ու անգէտ:

Վիթխարի յաղթանդամութիւնը գիւցաղնական վիպական ոգու մի պահանջ է: Մեծ հերոսները պէտք է լինին և լեռնադէզ հսկաներ: Նոյնպիսի հսկաներ են վէպի մէջ և կանայք, ինչպէս մերի մէջ Պանդուկ խանումը: Գերբնական մեծութիւնը սակայն, որ մեր աչքին տգեղացնում է հերոսին, վէպի մէջ չի խանդարում գեղեցկութիւնը: Դաւիթն ու Պանդուկը, ինչպէս և Սանասար և այլն, աշխարհի գեղեցիկն են: Էականն է անդամների համեմատութիւնը կամ չափակցութիւնը, որ եթէ պահուած է, լեռնաչափ հսկան էլ գեղեցիկ է:

Վիթխարի հսկաներ են և Դաւիթի ոսոխ փահլևանները, որոնք նոյն իսկ Դաւիթից աւելի բարձր ու հաստ են. Համղայ փահլևանի ճկոյթի մատանին, օրինակ, դառնում է Դաւիթի «ձեռաց բլաղով», և երբ Դաւիթ այդ մատանին մատին է ուղղում դնել, գալիս հասնում է անթի տակ (3-րդ, 47): Բայց, ինչպէս սովորական է ուրիշ ազգերի վէպին ևս, այդ ոսոխ փահլևանները անճոռնի են կիրպարանքով, որովհետեւ մասերի համաչափութիւն չկայ: «Էդ Շըբըզան Պորասականի վերին ունք էնքան էր կախուի, որ եկեր էր հասե վըր սըղին. ու չանգալով կապեր էր ու զարկե հտեանց վըր պառեկին: Ըն մէկէլ Լօռայ Հըմզայ փահլևանի ներքեւի մոռլթ զգետին կաւէր ու կերթէր» (1-ն 173 հտ.): Նոյնպէս Պանդուկի դռնապան Համտոլի «մէկ պոռկ կախուեր էր սրտին» (2-րդ, 38):

Յաղթ մարմինն յատուկ է և մեծ ոյժն ու զօրութիւնը, որին

օրինակներ շատ կան մեր վէպի մէջ: Երէնք միայն Մհերի արարքը, որով նա, նման հին Անգեղ Տորքին, շալակում է անապին ժայռն ու ձգում Ջղիրի դետի մէջ ու ժայռի վրայ չինում է «Բրջայ բալակը»: Մհերի ոյժը հին վէպի Տրդատի ուժից մեծ է, որի վրայ նոյնպէս պատմում են թէ հայկաբար բերել է քարեր Մասիսից:

Մեծ ուժի հետ տեսնում ենք, որ հսկաներն ունին և մարմնի պողպատեայ կարծրութիւն. «Դաւթի եղունգն առաւ քարին ու կրակ առեց» (3-րդ, 26): Նրանց ձեռքերի ու ոտքերի, ինչպէս և ձիանց հետքերը, ցոյց են տալիս քարերի վրայ: Պանդուծի գլուխն, երբ նա իրենց բերդի գլխից ներքե է գլորում, դիպչում է քարին ու բարձր փոս է ընկնում: Փոսը սանդի տեղ են բանեցնում: Վանայ քաղաքում ցոյց են տալիս Գուռլիկ Ջալալու ոտքի տեղը: Դաւիթն երկու ոտիս փահլանների գլուխը կտրում է, «ու գերկուսի բրջամ լէ կապեց յիրար ու խուրջինի աւա թալեց վըր թարբին. ու ըղունց լեղուն կախուած՝ զգետին գութնի աղօսի աւա կըլարէր»:

Այսպիսի մեծամարմին ուժեղ հսկաները բնականաբար և մեծ ծանրութիւն ունեն: Վէպի մէջ առանձնապէս յիշուած է Մհերի ծանրութիւնը, որի առաջ հողը թուլանում է ու գետինը չի կարողանում վերցնել նրան. ոտները թաղւում են հողի մէջ ինչպէս Պարսից Ռոստամի, ուստայ Սվետատոզորի և ուրիշների համար է պատմւում:

Երբ մի անգամ մարդկային մարմնի չափը խոշորացրած է, բնականօրէն և ամեն յատկութիւնների մեծացրած ու չափազանց ունեն հսկաները: Վերցնենք մի քանի կարևոր և շատ տարածուած դէպքեր: Իւլցազների ձայնը շատ բարձր է ու ամպի նման գոռացող և սար ու ձոր թնդացնող: Այսպիսի ձայնով առանձնապէս օժտուած է մեր Զէնով Յովանը: Դաւիթը նոյնպէս պակաս ձայն չունի. երբ նա մահացու վէրք է ստանում, բոռում է, և նրա ձայնը Մեղրադետից հասնում է մինչև Սասնոյ բերդը, որտեղից իսկոյն բոռում է Զէնով Յովանը, և սրա ձայնը, քիչ չէ, Սասունից Արարատական, Մհերն է հասնում: Մահամեծ Դաւթի գոռոցը յիշեցնում է Ֆրանսիական վէպի Ռոյանդի փողի ձայնը: Դաւիթը նոյնպէս Պիլորի փող ունի, բայց գործածութիւնը չկայ վէպի մէջ: Մհերը որ հօր մահը լսում է, ուշաթափ ընկնում է մի քանի օր. նա արտասուում է, և նրա արտասուքից, ինչպէս ուրիշ ազգերի վէպերի մէջ կայ, գետ է կազմւում:

«Հալլաթ գութան քաշողը շատ հաց կուտէ», ասում է Դաւիթը, երբ դարձանում են իւր շատակերութեան վրայ: Այսպէս

շատակեր և շատ խմող են գրեթէ բոլոր դիւցազնները: Դա ընդհանուր վիպական գիծ է: Պառասուռն գաւաթ, «քեսասայ», գինի խմելուց յետոյ Դաւիթին ասում է. «Ուղտը գդալով չեն ջրի», կամ «Ես ճնճողուկ չեմ, որ ինձի ջուր կուտաք. գինու կարաս ինձի շանց տուէք, երթամ գինի խմեմ, դամ հաց ուտեմ»: Եւ գլուխը մտցնելով եօթ տարուան քացախ գինու կարասի մէջ, դատարկում է ու չի հարբում: Հաց ուտելու և շատ խմելու օրինակ շատ կան մեր վէպի մէջ (1-ն, 168. 153. 3-րդ, 1828. 42. 73. 119, 7-րդ, 31 հտ.):

Ընդհանուր տարածուած վիպական գծերից մէկն էլ այն է, որ դիւցազնները ծնունդուց արդէն ունենում են մի նշան իրենց դիւցազնութեան. արագ աճում, զօրանում են և մանուկ հասակում արդէն ցոյց են տալիս իրենց գերմարդկային զօրութիւնը: Երբ ծնւում է Մհերը, Դաւիթին ասում է. «Թէ որ էդ տղէն ինձնից է, իւր վրէն նշան մի, զօրութիւն մի պիտի եղնի»: Բերեցին զտղէն խոնդոխ (բարուր) էրեցին, ու բերեցին զգութնի զնջիլ ընդի տեղ փաթթեցին վր տղին. տղէն էր, երբ որ լաց ու ճմլկտաց մէջ ճղօրին, ընդուր վրաու փաթուկ զնջիլ կտոր կտոր եղաւ: Դաւիթին աչքալոյս բերողներն ասում են. «Տղէն լաւ տղայ է, բայց իւր մէկ ձեռքը սաղատ է, խփուկ է. մարդ չի կրնայ բանայ զիւր ձեռք: Եկաւ Դաւիթ նստաւ ու զմանուկի ձեռք մաժեց ու բացեց. տեսաւ, որ զուլանթ մի արիւն իւր ձեռի մէջն էր: Ասաց. «Հայ, հայ, դաշխարհք արեր է կաթ մի արիւն, դեր է իւր ձեռու մէջ: Թէ որ ըդի ֆնաց, ըդուր մօտէն զարմանալի բան գեղնի» (1-ն, 176): Զեռքի մէջ եղած «լերդ արիւնը» նշան է Մհերի ամբողջ կեանքին. «էդա ինձնէ շատ արիւնը պիտի էնայ», զուշակում է Դաւիթը (3-րդ, 49), և Մհերն անում է այդ մեծ արիւնքը իւր հօր մահուան վրէժն առնելիս և յետոյ: Նոյն զրոյցը պատմւում է և Լանկթամուրի համար՝ իբրեւ նշան Լանկթամուրի թափած մեծ արեան:

Երնչ խալիսի տղէք տարով կը մեծանան, Մհեր՝ օրով. ինչ ամսով, Մհեր՝ սհաթով: Այսպէս արագ մեծանում են և Սանասարն ու Բաղդատարը, և Մարայ մելիքը, և Դաւիթը, և Զոհրաբը, և ուրիշները: Նրանք շուտով հասակ են աւնում և մանկական խաղերի ու չարութիւնների մէջ արդէն ցոյց են տալիս թէ իրենք հասարակ մահկանացու չեն: Դաւիթի կամ Մհերի համար պատմւում է, թէ ինքն իրեք տարեկան է, ընկերները ութ, տաս տարեկան: «Ծանի վրայ կուլըտան, վիր թե եղու ձեռ, թեքեր թռան. վիր ոտքեր եղու, ոտքեր կոտորան: Նրան փակում են տանը և քնած թողնում. «ճաշու վախտի զարթնեց, ելաւ

ձիու կթալ,—դուռ շեմքով սարդարով թռաւ եկաւ: Նա բարդի ծառը կոսցնում է, երեսխաներին շարում վրան, ապաժառի ծայրը բաց թողնում, ու երեսայքը մի մի կողմ են ընկնում:

Այսպէս կթէ շարունակելու լինենք, շատ այսպիսի գծեր կը գտնենք, ինչպէս օրինակ և Մհերի կամուրջ կապելը, որոնք յատուկ են ոչ միայն մեր, այլ և ուրիշ ազգերի վէպերին: Մենք աւելորդ ծանրաբեռնութիւն համարեցինք ցոյց տալ թէ մեր վէպի որ դիժը կամ զրոյցը որ ազգի այս կամ այն վէպի մէջ ինչպէս է պատմուած: Դրանք ընդհանուր տարածուած վիպական եղանակներ են, որոնց միջանիւր յետոյ ևս կը տեսնենք: Այդ գծերով պատկերանում են դիւցազնները, մեղնում մեր Ազնանց տոհմը, իբրեւ մի անցեալ ազնիւ սերունդ, որ չափազանց օժտուած է ամեն մարմնական բարեմասնութիւններով, որեւ ըստ առակաւոր ձիու տապրակի զրոյցին՝ աշխարհի կեանքի, ապրուստի ծանրութիւնը բարձրացրել է միանունքների ուժով, և ոչ խելքի հանճարով: Մհերն իւր ըռի, կոպիտ, բուն մարմնական ուժով է ապրում, մինչդեռ նրա մօտ, Տոսպան քարայրը մոնող հովիւր (Տոպրակը բարձրացնելու պատմութիւնը կար և Մհերի ու մի հովուի վրայ 1-ն, 182) «աշխարհը խելքով է ուտում»: Մհերը, սակայն, հին շատ հին սերնդի ներկայացուցիչ է, նրա ոյժը թաղուած է գետին, նա փակուած է այրի մէջ. նրան փոխանակել է մարդկանց նոր սերունդը, որ մարմնով թոյլ է, բայց մաքի ուժով է գործում և ապրում: Հսկան ուժեղ է, մարդը՝ հանճարեղ,—հաւ այս երկսի տարբերութիւնը: Եւ մեր վէպը հէնց սկզբում շեշտելով այս տարբերութիւնը, վերեւում դրած տապրակի զրոյցին, շատ գեղեցիկ կերպով իբրեւ շարունակութիւն պատմում է թէ հսկայ եղբայրները իրենց նոր շինած տան անունը Մարդուն են դնել տալիս, որի համար հսկաների տունը չէ, այլ «Սասուն» (9-րդ, 407 հտ.):

Մովսիսն ծնունդով—Ո՞վ են, ինչ ծագում ունեն մեր վիթխարիքը, կթէ մարդ չեն:—Արդարեւ մի քանի պատմուածքների մէջ Ազնանց նախնի երկու եղբայրները պարզաբար մարդկային ծագում ունին, բայց ըստ դիւցազնական վիպական ոգու, տեւանք, հերոսները պէտք է աստուածային ծագում ունենան: «Դուք ջրից էք բահած եկել (գոյացել), դուք Ֆերդի ազգ էք, ձեր բանը զօռով է»,—այս է ասում Սանասարի և Բաղդասարի մայրն իւր որդոց, շատ պարզ բնորոշում է մեր հսկաների գերբնական, յատկապէս ֆիզիկական ծագումը, որ մի քանի պատմուածքների մէջ մութը յիշատակութեամբ միայն կայ, մինչ ուրիշների մէջ պարզ կերպով պատմուած է:

Սենեքերիմը կամ կռապաշտ թագաւորը Սանասարի և իւր հղբօր հայրաթիւն է միայն. նրանց մայրը, Ծովեալ խանութը, յղանում է նրանց աղբիւրի ջրից, իսկապէս ծովից: Նա, դեռ կոյս, ախուր իւր ակամայ ամուսնութեան համար, գիշերն երազում տեսնում է, իմ, յայտնի չէ. միայն երազում ոքմին նրան ասում է. «Գնա ծովու բերան, դու քո մուրազ կառնես»: Գնում է: Երբ ծովափին նստած՝ լաց է լինում, յանկարծ ծովը բացւում է, տեսնում է մի համեղ աղբիւր է ցայտում: Կռանում, մի բուռը լիքն է խմում, մի բուռն էլ կիսատ: «Ձէն ելաւ, ասաց. ծով եկաւ յիւրիւր»: (3-րդ, 62. 8-րդ, 5. ալլ Գ. Յովսեփեանի ձեռ. Մոկաց): Ուրիշ պատմութեամբով (9-րդ, 405) մայրը գնում է ծովափ դրօսնելու. ինքը և իւր վարդապետը, որ կնոջ հագուստով իւր հետ էր, անցնում է մի կղզի. մտնում է մի այրի մէջ, ուր մի փոքրիկ վանք կար, և վանքի մօտ մի աղբիւր էր բղխում և թափւում ծովը: Այստեղ վարդապետը ժամ է ասում, աղջիկն աղօթում է ու լացւում, և մի բուռը լիքը խմում աղբիւրի ջրից, մի բուռն էլ կիսատ:

Աղջիկը յղանում է և հասկանում, «որ Ծովիցն է»: Ծնւում են երկու եղբայր Սանասարն ու Բաղդասարը, որոնք դիտեն թէ իրենք հողածին չեն, ալլ ծովային, ինչպէս ինքն իրեն անուանում է Սանասարը (3-րդ, 64): Նրանց մօր անունը՝ Մովեալ, որ մենք Բաշ Աբարանի պատմողից լսեցինք, անշուշտ դարձեալ կապ ունի ծովի հետ: Զուրը նրանց տարրն է, և նրանք անջնաս մտնում են ջրի տակ:

Աւելորդ է ասել, որ ուրիշ ազգերի մէջ ևս կան շատ դիւցազներ, որոնք նոյն ձևով ծագում են աստուածային ծովից կամ ջրից:

Զուրը:—Վիպական տարածուած գծերից մէկն է ջրից ոյժ ստանալը, և ընդհանրապէս խմելուց անսովոր արագութեամբ աճելն ու զօրանալը մի շատ սովորական եղանակ է թէ արեւմտեան և թէ մասաւանդ արեւելեան զրոյցների և առասպելների մէջ: Դիւցազները յաճախ իրենց սխրագործութեանց սկզբում, կամ մի մի հսկայի դէմ կռուելիս՝ խմում են աղբիւրի ջուր, կամ ուրիշ հրաշագործ խմիչքներ, որից իրենց ոյժը կրկնապատկւում է: Հնդկական առասպելների մէջ յաճախ ջրի տեղը բռնում է կովի կարը կամ մեղր: Իսկ Պարսից առասպելից յիշենք միայն, որ Ռոստոմը Զոհրաբից յաղթուելուց յետոյ՝ հրաշալի աղբիւրի ջուրը խմելով՝ ստանում է իւր առաջին մեծ ոյժը:

Մեր առասպելների և վէպի մէջ ևս առանձին տեղ է բռնում ջուրը, յատկապէս աղբիւրը կամ կաթնաղբիւրը: Եթէ ջուրը

մեր վէպի մէջ մեծ նշանակութիւն ունի, ոչ միայն այն պատճառով, որ դա մի տարածուած վիպական եղանակ է, այլ և այն՝ որ մեր դիւցազնները ջրեղէն կամ ծովային ծագում ունին: Նոյն իսկ այն պատմուածքների մէջ, ուր հերոսների ծովային ծնունդը չկայ, ջուրը կատարում է իւր դերը, և Սասնու ծռերի ուժի պատճառը ջուրն է գրում և յատկապէս Սասնու ջուրը կամ ջրի աղբիւրը:

Երկու եղբայրը հանդիպում են մի զօրեղ ջրի, որ լեռնից իջնելով՝ դարկում է մի մեծ գետի մէջ. «Կը կտրէր զըզ գետ ու կըշերտէր չուրի մէջտեղը»: Եւ ասում են. «Որն որ զըտայ ջրի ակ գտնէ, ու զիւր տուն լէ սուկէ վըր իդա ջրին, ընդրա աւադ չէ որ եղնի, հմլա զօրեղ կեղնի» (3-րդ, 15). Կամ «Որ նստի իդա հողի մէջ, ընդ որ ժառանգ եղնի, իդա ջուր խմայ, իդա ջրի պէս զօրնդեղ կեղնի. իմալ որ իդա քիչ՝ ջուր ինա շատ ջրին կըկտրայ, էն ժառանգ լէ հմալ կըկտրայ» (Ափնայ ձեռ. պատմ.):

Ուրիշ պատմուածքով (3-րդ, 64) Սանասարն ոյժ և լեռնանըման հակադէմիւն է ստանում հէնց այն ծովի աղբիւրներից, որից յգացել էր մայրը: Երբ երկու եղբայրը իրենց հայրաթիւ կըռապաշտ թագաւորից հրաման ստանալով՝ գնում են աշխարհ տեսնելու, կանգնում են ծովի ափին, Սանասարն աւելի լաւ է համարում իրեն ձգել ծովը, քան կռապաշտն իրեն մատաղ անի: «Սանասար ինք զցեց ծով: Ասածու հրամանով ծով՝ ինչ չոր գետին՝ վրայ գնաց, ծով բացուեց: Գնաց մէկ բախչի միջին տեսաւ մէկ ձի էնտեղ թաճքած, կեծակաւ քուր վրէն կախ տուած: Սիրտ աբաւ, որ ձին հեծնէր, ձին ասաց. «Հողածին, ինչ կանես, քո միտքնչ է»: Ասաց. «Քեզ կը հեծնեմ»: Ասաց. «Քեզ կը տամ արեգական, կըխաշեմ»: Ասաց. «Ծովային եմ, ինձի կտամ քո փորի տակ»: Որ կը տար արեգական՝ խաշէր, տուաւ փորի տակ. որ կըտար՝ երթար յանդուհ, ինք տուաւ քամակ: Ասաց. «Ես քո ձին, դու իմ տէր: Դու նեղացած կը լինիս, երթանք էնտեղ մի ջուր խմիր, հանգստացիր»: Գնաց տեսաւ մի կութ էնտեղ էր, երկու զիտր բամբակ գրեց մէջ, գրեց գլուխ, չկանգնեց. մէկ մէջկապ էնտեղ էր, եօթ փաթ եկաւ բոլոր մէջաց, չկայնեց՝ մէկ ջուխտ կոնդրայ, մէկ-մէկ զիտր բամբակ գրեց, հագաւ, հալա մեծ էր... Ջուր խմեց, քնեց. քնեց մի քիչ, Ասածու շնորհք առեց. վեր ելաւ երկու զիտր բամբակ հանեց կունդրէքաց, հագաւ, — էնդուր ոտով. մէջակապ՝ մէջքով, կութ՝ գլխով: Ելաւ ձին հեծաւ, բախչով կերթար, մէկ էլ տեսաւ ծովու երես: Բաղդասար տեսաւ, որ սառ եկեռ ա սառի վրայ, ասաց. «Երթայի կռապաշտ թագաւորն ինձ մատղէր, աղեկ էր, քան էս ջանաւարն ինձ ուտէր»:

Մի պատմութեամբով (Մովսէս Բ. ձեռ) Սանասարն իւր մօր պէս երազ է տեսնում ծովափ գնալու. «Գաս ծովու բերան, ասաց, ծով կը բացուի յետ, կը մտնես յանդի էղածի մ' (եկեղեցի մ') կայ յանտեղ, մէկ քուր կայ յանտեղ, մէկ անտարան խաչ վերան. զըն բերես, ալ բան չառնես» (8-րդ, եր. 6), Սանասարը ծովի տակին տեսնում է «Բօշկ ու սարէ մ' կայ յանտեղ, հաւուզ մ' կիւ մանջ քեօշկ ու սարին կը թալի. ձի մ' անտեղ կապուկ, ձիու չորս ոտան մէջ թուր կէծակին, կապէն աթըպէն, կիւտիկնը գլխին, քէմերնը մէջքը մտաւ մէջ լողկցաւ, էլաւ ճակեր կապեց յըմէն: Քիւտիկ Ջալալին հեծաւ, թուա դիւս ծովուց: Սանասար ճիւղ էր, որ մտաւ ծով. էլաւ լցուաւ դարձաւ հրեղեմն: (9-րդ, եր. 406), երկու եղբայրը իրենց մօր հետ ճանապարհ են ընկնում «Իրանց խէրական երկիրը» գալու, հասնում են այն ծովի կղզին, ուր մայրը գնացել ջուր էր խմել, մայրն ասում է. «Որդի, գուք էլ գնացէք էն անմահական աղբիւրից խմէք»: Տղայքը գնում են խմում. «լցուան, Աստըծու հրամանքիւ յէլան երա տղամարդ: Վանքից յէլան. վանքի քամակ տեսան մէկ ձիան քուռակ կայ. ընտեղ բուռակը բռնին երկու ախպրով. առան բերին, էն յաղբրի ջրից էն քուռակն էլ խմաւ, լցուաւ, մեծացաւ: Էդ տղէքը վանքի մէջ մէկ դուռ կար բացին. պահարան էր, մէկ թուր էլ կախուկ էր պատից, մէկ ֆաս էլ էր դրուած, էն էլ վերցրին. մէկ ջուխտ սոլ էլ կար, էն էլ վերցրին»:

Նոյն ձևով կաթնաղբիւրի ջրի մէջ լողանալը պատմում է և Դաւթի համար: Մարայ մելքի դէմ գնալիս՝ նա իւր հօր աղբիւրից ոյժ է առնում, լցւում հաստանում է և յաղթանդամ հսկայ դառնում, և նոր իւր հօր հազուատն ու գէնքերը լաւ գալիս են վրան (2-րդ, 8-րդ, 34. 7-րդ, 22 հտ. 3-րդ, 109.): Այս կաթնաղբիւրը կամ կաթնով աղբիւրը մի պատմութեամբով (9-րդ, 382, 430) Դաւթի հօր «Մէյրանատեղում» է և Դաւթի հօր մահից յետոյ չորանում է և տեղը փոս մնում. Դաւթի առաջ աղբիւրը ծնծնում դուրս է տալիս: «Էն ջուրը որ կայ, անմահական ջուր ա. չուր քու հէրը չխմէր էս ջրից, կռիւ չէր կարայ անի»: Այս ջուրը ոչ միայն զօրացնում է, այլ և ձիու կոտորած կողաշարը լաւացնում:

Ջրի կենդանարար զօրութիւնը շատ լաւ երևում է և Դաւթի՝ Օղան-Տողան թագաւորի դէմ վարած կռուի մէջ: Թշնամիքն երբ ճար չեն գտնում, «թուղթ են բաց անում» և իմանում որ «Դաւթի ազգ ջրից ա բահած եկել»: Ջրի ճանապարհը կտրում են, չեն թողնում երթայ դէպի ջուրը. «չունքի չուր իրիկուն կրուում էր, էթըմ ընկնում էր ջուրը. եարէք միաւորում էր, առաւօտ էլի գալըմ էր կռիւ»: Եւ Դաւթը կռուից յետոյ միշտ լողա-

նում է. (7-րդ. 36, 41: 8-րդ. 48, 9-րդ. 445): Այս լողանալն անշուշտ արևելից մաքրուելու մի առասպելական պատմածք է, որի մի սիրուն օրինակ գտնում ենք 9-րդ. եր. 390:

Ջրի այս հրաշագործ զօրութեան մէջ կայ երկու կողմ. մէկ որ, ինչպէս վէպն ինքը բացատրում է, որովհետեւ մեր զիւցադները ջրից են դոյացել, ջուրը նրանց տարն է, ուստի ոյժ ու կենդանութիւն է տալիս նրանց. մէկ էլ ընդհանրապէս հեթանոսական հաւատալիք է դա, որ ցարդ ևս մեր ժողովրդի մէջ դեռ տեղ տեղ մնում է: Այդ հին հաւատքով ջուրը, յատկապէս աղբիւրի ջուրը, բոյսերի հետ միասին, տալիս է ողջութիւն և առողջութիւն, երկար կեանք և մինչև իսկ անմահութիւն: Այդ պատճառով և ջրի մակդիրն է անմահական, անմահութեան (M. Abeghian, der Arm. Volksglaube, եր. 57 հտն.):

Քուռկիկ Ջալալին եւ հեռիկն ձխեմէ:—Դիւցադնական վէպի մէջ յաճախ հերոսների «սարքը», այսինքն ձին, զէնքերն ու ըզզեւանները, նոյնպիսի աստուածային ծագում ունին, ինչ որ իրենք զիւցադները: Դրանք ստացւում են սովորաբար զիւցադների նախնի աստուծուց և ժառանգաբար անցնում որդէցորդի: Մենք վերևում արդէն տեսանք, որ մեր զիւցադների սարքը Սահասարը ձեռք է բերում նոյն հայրական ծովի տակ, որ միևնոյն, թէ նոյն ծագում ունի սարքը, ինչ որ ինքը Սանասարը: Եւ այդ սարքը որդէցորդի մնում է Սաոնու Ջոջանց տանը: Սարքի մէջ առաջին տեղը բռնում է ձին:

Մեր վէպի մէջ մի քանի զիւցադնական ձիեր են յիշուած. առաջինն է Քուռկիկ կամ Քուռիկ Ջալալին, որ աւելում է նաև Քուռիկ Գօղլաթիկ կամ Գօղլաթին, Քուռիկ Ջալին, այլ և Կապուտ Քուռակ: Սա է իսկական ժառանգական ձին, որ Սանասարից անցնում է իրեն յաջորդ գլխաւոր հերոսներին և վերջն անմահ Մհերի հետ փախուած մնում է Վանայ քարայրում: Քուռիկ Ջալալին հեռիկն է, ինչպէս կոչւում են մեղանում ջրում ապրող ոգիները, յաւերժահարմեր և այլն, որոնք մարդու կամ կենդանու կերպարանքով են, բայց մարդկային կամ կենդանական ծագում չունին, այլ բնութեան ֆիզիկական երևոյթների առասպելական անձնաւորումն են մարդակերպ կամ կենդանակերպ:

Քուռիկ Ջալալինի ծագումը մեր վէպի մէջ, նայելով պատմածքներին, երեք ձևով է պատմւում. երեքն ևս ընդհանրապէս յատուկ են մեր գրոյցներին և հին ու նոր ժողովրդական հաւատալիքներին (տես մեր յօդուածը՝ «Աղգային վէպ», «Մուրճ» 1890 № 1, եր. 44 հտն. այլ և մեր der. Arm. Volksgl. եր. 100 հտն.): Վերևում դրած հատուածների մէջ արդէն տեսանք, որ

Սանասարն այդ ձին ձեռք է բերում ծովի տակին, աղբիւրի ջուրը խմելիս. ձին թափած պատրաստ կանգնած է, կարծես սպասում է իւր տիրոջը: Ձին ուրեմն ծովային է: Երկու եղբայրը Աբլաղն ու Իշխանն ևս, որոնք մասամբ Սանասարի և Բաղդասարի տեղն են անցած, ունեն բոզ ու կարմիր ձիանք, որոնք «հրեղէն են և ծովից դուս եկած ձիանք են» (7-րդ. 50, 59 հտն.):

Երկրորդ եղանակը գտնում ենք Մովսէս Բ. ձեռ. պատմութեւքի մէջ: Սանասարին իւր մայրը շորս տարեկան հասակում ուղարկում է պապի մօտ ուսում առնելու. նա մօր խորհրդով ընծայ է ստանում քնուռ վեցոցանի ձին: Պղնձէ քաղաք գնալուց առաջ նա այս ձին «թորկեր էր, կեացեր էր ծովու բերսն կարածէր: Գնաց դեհա՛ իւր ձին: Տեսաւ կեօ Բուռակ ըմ մօտ իւր ձին ի, կը խաղայ ամպեր, Ձի մ' ծովուց ելիր դիւրս. կեացիր վհար էնու ձիան. էդ քուռակ էնու մօտ էղիր էր»: Այստեղ Բուռակի Զալալի ծագումը մութն է պատմութեւք. բայց ում որ ծանօթ է ժողովրդական հաւատալիքը, որ Եզնիկ Կողբացու ժամանակից ցայժմ կենդանի մնում է, պարզ կը լինի. ծովերի մէջ ապրող հրեղէն ձիանց և ափերին ապրող մատակների զուգաւորութիւնից ծնւում են հրեղէն ձիեր:

Ուրիշ պատմութեւքներով Դաւիթն է ձեռք բերում Բուռակի Զալալին, մտնելով դեերի այրը և սպանելով նրանց (1-ն, 155. 3-րդ.): Դեերը միշտ հրեղէն ձիանք ունին: Սակայն պատմութեւքներից երեւում է, որ այս միջադէպը խանգարուած է, և Դաւիթն իսկապէս իւր հօր ձին է յետ խլում դեերից, որոնք՝ իբրեւ աւազակներ՝ Դաւիթի հօր մահից յետոյ կողոպուտ են արել և լցրել իրենց քարայրը: Ըստ 7-րդ պատմութեւքի, եր. 65 հտ. Դաւիթը մտնում է դեերի այրը, գտնում ձին, որ ասում է. «Սասունայ ծուռ, դու եկար ինձի գտմբ. Աստուած ինձի քեզիկ էր զմաթ արել: Մէկ օրուայ միջի ուզենամ աշխարհ կը քանդեմ, ուզենամ՝ կը շինեմ (ըտուր տէրը մեռեր էր, էդ ձին ծովից էր հանն): Ես Բուռակէ Զալաղին եմ, իմ տիրոջ թուրն էլ հետս է. պատից կախուկ է, Կեօկսան քուրք»:

Սասնու տանը կան և ուրիշ հրեղէն ձիանք, թուով քառասուն կամ երեքհարիւր (3-րդ, 105): Դրանցից մէկն է և Բաղդասարի ու Ձէնով Յովանի Մուրադ ձին, կամ Մրադ ձին (7-րդ, 35 հտ. 9-րդ 434, 445 հտ.), ինչպէս և Ձէնով Յովանի սպիտակ (բոզ), կարմիր և սև ձիերը, որ մի ակնթարթի մէջ մտքի պէս արագ թռչում են (2-րդ. 6-րդ, 68): Հրեղէն ձի է և Պարոն Աստղիկ ձին, այլ և Կուզ Բաղնի վեցոտանի ձին, որ թռչում անցնում է (6-րդ, 21, 7-րդ, 14 հտն. 9-րդ, 42):

Հրեղէն ձիանքն ունին նոյն յատկութիւնները ինչ որ իրենց տէրը: Նրանք հսկայական են, արագընթաց և ուժեղ: Սանասարն երբ քեռու տուն է գնում, «ձին դռնով չանցաւ, մէկ գուրդ տուեց, մէկ բուրջ փլցրեց, ձին ներս քաշեց (3-րդ, 65): Նրանց վեցոտանի, կամ թևաւոր լինելը, ինչպէս Պարոն Աստղիի ձին է ըստ 2-րդ պատմութեան, նշան է նրանց արագութեան: Քուռկիկ Զալալին թռչունի պէս թռչում է օդի մէջ «մէջ երկինք մէջ գետինք», «աստղերի հետ խաղում»։ Կամ «կը խաղայ ամպեր»։ Նա «բամի է, բամու հետ գնում է»։ Երբ բարկանում է, ասում է. «կարող եմ քեզ տալ արեգակին, որ այրուես»։ Օդի մէջ սլանալով հանդերձ՝ նա և ազատ շարժւում է ջրի մէջ, որ նրա տարն է։

Հրեղէններն անասելի ուժեղ են. բայց նրանց տէրը միշտ տւելի ևս ուժեղ է: Զէնով Յովանը, որ ձեռքը տալիս է սպիտակ ու կարմիր ձիերի մէջքին, ձիերը փորերը տալիս են գետին, բացի Սև ձիուց: Նոյնն անում է Դաւիթը, և քառասուն ձիու միջից միայն կապուտ Քուռակը փորը գետին չի տալիս, այլ ընդհանառակն աքացի է դարնում, և նրա աքացուց պատը փուլ է գալիս, բերդի պարիսպը կործանւում, և աքացուց կրակ է դուրս գալիս: Բայց հերոսը գլխին մի բռունցք է տալիս, որով «ձիու քէֆը գլխիցը թափում է»։ Ինչպէս Դաւիթը Պանդուխի տանը քառասուն փահլեանին քշում է դուրս մենակ հացն ուտում, նոյնպէս և նրա ձին դոմի մէջ քառասուն փահլեանի ձիերին դուրս է քշում և նրանց խոտ գարին մենակ ուտում (7-րդ, 20, 3-րդ, 57, 60):

Հրեղէններն, ինչպէս շատ վէպերի մէջ, անասուն չեն. հարկաւոր տեղը Աստուծու հրամանքով՝ նրանց լեզու է գալիս, իրենց մասին դանդառւում են, և իբրև հաւատարիմ ընկեր խորհուրդ են տալիս դիւցազնին, քաջալերում նրան և այլն: Նրանք նախադգում են վտանգը և իրենց արարքով նախադգուշացնում տիրոջը: «Մեր ազգին տուովի ա. մեր ձիանքն իմաստուն են. որ մեր ազգը նեղութեան մէջ ըլնի, ձիանքն իրանք մտքքի տակը կը քանդեն» (7-րդ, 24, 51, 58, 61): Եւ վերջապէս կուռի ժամանակ ինչպէս փոթորիկ անցնում են թշնամու բանակով, տիրոջ հաւասար և նրանից էլ աւելի կոտորում թշնամիներին աքացով, պոչով, ատամներով և շնչով ու քամիով (3-րդ, 111, 7-րդ, 24, 52, 58, 395, 431):

Վիպական շատ տարածուած դժերից մէկն էլ այն է, որ հերոսի մահն իմացւում է արանց հեծեալի տուն վերադարձող ձիուց: Դաւիթն. որ սպանւում է, «ձին էնտեղ ծռաւ, ծրակապ կտրեց, ընկաւ դուրս ինչքան հովիւ ռաստ եկաւ, նախորդ ռաստ

եկաւ, տաւար, ձի,—բիրադի կոտորեց, գնաց կանգնաւ առջև խանդութ խաթնի դռան: Խանդութ խաթունն էլ եկաւ, իրիշկեց տեսաւ՝ ձին եկեր է, տէրը հետը չկայ: Էն սնաթ խաբար էրաւ, որ Դաւիթ կորուսն ի, չկայ» (3-րդ, 135): Ղազանֆարի ձեռագիր պատմութեամբով ձին վիրաւոր Դաւթին բերանն առած բերում է Սասուն:

Քուռկի Զալալինի թամբը սատափի է, ասպանդակները ոսկի, սանձը՝ պողպատի. պայտերը՝ ակներ: Սմբակը, որ վիրաւորուած է, մէջը եաղութ, դմբուխտ են հալում լցնում (7-րդ. 139): Նրան պայտել է հրեշտակը:

Կայծ «կի քուր եւ ուրիշ զեմեք ու զգետներ:—Ջոշանց տան ամենից նշանաւոր զէնքն է թուր կէծակին, որի անունն իսկ բացատրում է իւր յատկութիւնները: Նա կայծակ է, կամ կայծակից շինած: «Թո թուրն որ կայ, կայծակից ա», «կէծակ էր, ապա թճ. րս (9 րդ, 431. 3-րդ 116): Դա ամենահատու սուսերս է աշխարհիս երեսին. կտրում է ամենայն բան: Մի հարուածով Դաւիթը շերտ շերտ կտրում է երկաթէ կամ պողպատէ սիւնը կամ ծառը (3-րդ. 32. 39. 108. 7-րդ, 23. 8-րդ, 34): Մի խփելով կտրում է քառասուն դաբադած գոմշի կաշին, քառասուն ջրադացաքարը և տակին նստող Մարամելքին ախպէս կիսում, որ նա չի զգում, ու գետինը շերտում հասնում, է Սե ջրին (3-րդ, 116): «Հրեշտակ թև տուեց յառջև, թէ չէ Սե ջուր տեղներ, աշխարհք կառնէր» (7-րդ. 28) Սե ջուր ասելով հասկացւում է Ստորերկրեայ ջուրը: Հսկայի զէնքի գետին մտները սովորական վիպական գիծ է. բայց դա և կայծակի յատկութիւններից մէկն է ըստ ժողովրդական հաւատալիքի: Առհասարակ կայծակի թուրն իբրև իսկական կայծակ է պատկերանում մեր վէպի մէջ. այդ թրի բերանից կրակ է թափւում, և մարդիկ վառւում են նրա կրակի առջև (7-րդ, 24, 27, 66.) ուստի կոչւում է և կեծկսան քուր: Այդ թրով կռուելիս պարզ օրը կէսօրին առանց ամպի կայծակ է տալիս և որոտում է:

Ուիշ զէնքերից յիշում է գուրգը, որ է լախտը, նախնական վիպական զէնքը, որ սիրելի է և մեր վէպին. մի քանի պատմութեանքների մէջ Դաւիթը, թէ և կայծակի թուր ունի, բայց աւելի բանեցնում է գուրգ փերրդին, կամ գուրգ հազարին կամ ծանրիկ գուրգ, (3-րդ. 107. 7-րդ. 20 հտն. 9-րդ. 428 հտն.): Դա մի շշումախ է, գլուխը ծանր երկաթ հագցրած: Ապա յիշում է Լոբմիկ Ջոշանին կամ Ֆերդին, ցեռաղիղ, որ աւելի որսորդութեան ժամանակ են բանեցնում. պարան, որով բռնում են թշնամուն. բայց այս զէնքն աւելի Դաւթի թշնամիների ձեռին է երևում, որոնք բռնում

են Դաւթին: Հարկաւոր գէպքում մեր զիւցադներն ևս չեն խորշում նախնական րիւտ գէնքը բանեցնել, այն է պատահած ծառը, սովորաբար բարտի, արմատահան են անում և ուսերին դրած քնկնում թշնամիների կամ զազանների ետեւից:

ՀԱՅ ՓԱՌԱՆԳԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ

(Տեսութիւն հայ սովորութեան իրաւունքից)

Խ. ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆԻ

IV *)

Թէ հայ Դատաստանագրքի և թէ մովսիսական օրէնքների ժառանգական իրաւունքի համեմատական վերլուծութից կարելի է կզրակացնել, որ ժառանգական յաջորդութեան առաջի երեք կարգերը հիմնւած են այն սկզբունքի վրայ, որ ժառանգութեան անցնում է ուզակի գծով. այսինքն ժառանգութեան իրաւունքը պատկանում է նախ մեռնողի զաւակներին, ապա մեռնողի հօր զաւակներին և վերջապէս մեռնողի հօր հօրը (պապի, մեծ հօր) զաւակներին: Այս տեսակ յաջորդութիւնը յայտնի էր հռովմէական իրաւունքի մէջ աստիճանական ժառանգութեան successio graduum անունով:

Այնուհետեւ թէ Մխ. Գօշի Դատաստանագրքի և թէ Մովսիսական իրաւունքի օրէնքներում պարզօրէն չի որոշւած և ինքնըստինքեան չի պարզարանւած ազնատների ու կօզնատների փոխադարձ յարաբերութիւնները ժառանգական հարցերի վերաբերմամբ: Սակայն յաջորդութեան երկրորդ և երրորդ կարգերի հիման վրայ կարելի է կզրակացնել, որ մեռնողի քոյրերի և հօրաքոյրերի հեռացումով ժառանգական իրաւունքից, զրկւում են ժառանգական իրաւունքից և սրանց զաւակները և այլն: Ընդհակառակն յաջորդութեան առաջին կարգի ժառանգների իրաւունքի հիման վրայ կարելի է կզրակացնել, որ դուստրներին ճանաչելով ժառանգներ, օրէնքը eo ipso ճանաչում էր նաև զստերց զաւակներին, թոռներին իբրև ժառանգներ: Ահա թէ ինչպիսի մեծ նմանութիւն կայ Մխթար Գօշի Դատաստանագրքի և մովսիսական օրէնքների իրաւաբանական հայեացքներում:

*) Տես Ազգ. Հանդէս XV գիրք: